

T.C.
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

MEKKE DÖNEMİNİN DİNİ GELİŞİM TEORİLERİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ÜMMÜ SELİME POLAT

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Dilara TINAS

GAZİANTEP, Mart 2024

T.C.
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Tezin Başlığı: Mekke Döneminin Dini Gelişim Teorileri Açısından Değerlendirilmesi

Adı ve Soyadı: Ümmü Selime POLAT

Tez Savunma Tarihi: 04/03/2024

Dr.Öğr.Üyesi Dilara TINAS danışmanlığında hazırlanan bu tez tarafımızca okunmuş, kapsam ve niteliği açısından oybirliği ile Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri:	İmzası
Dr.Öğr.Üyesi Dilara TINAS (Jüri Başkanı)	
Dr.Öğr.Üyesi Zamira AHMEDOVA	
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet SU	

Bu tezin gerekli şartları sağlayarak yukarıda belirtilen jüri tarafından Yüksek Lisans tezi olarak kabul edildiğini onaylarım.

Prof. Dr. Nazım HASIRCI
Enstitü ABD Başkanı

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

Prof. Dr. Mehmet SOĞUKÖMEROĞULLARI
SBE Müdürü

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

İmza:

Adı ve Soyadı: Ümmü Selime Polat

Öğrenci Numarası: 210003960003

Tezin Savunma Tarihi: 04/03/2024

ÖZET

MEKKE DÖNEMİNİN DİNİ GELİŞİM TEORİLERİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

POLAT, Ümmü Selime
Yüksek Lisans Tezi,
Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı
Din Eğitimi Bilim Dalı
Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Dilara TINAS
Mart-2024, 80 sayfa

Bu çalışmada İslamiyet'in yayılışının Mekke dönemi, dini gelişim teorileri açısından değerlendirilmiştir. Amaç, Mekke döneminde İslam'ı kabul eden kişilerin bu gelişim aşamalarını irdelemektir. Bu değerlendirme yapılırken literatür taraması yapılmıştır. Değerlendirmenin yapılabilmesi için önce dini gelişim teorilerinin ne olduğu açıklanmış, daha sonra Mekke' de İslamiyet'in yayılış sürecine yer verilmiştir. Bu süreçte ilk Müslüman olan kişiler ve bu kişilerin özellikleri üzerinde durulmuş, dini kabul etmeyenlerin bu tutumlarının altında yatan sebepler irdelenmiştir. Dini kabul ederek Müslüman olan kişilerin ise bu kabullerinin altında yatan zihinsel faktörler ve din değiştirmelerinde yaşadıkları karar aşamaları açıklanmaya çalışılmıştır. Son olarak ise dini gelişim teorileri tek tek ele alınarak Mekke döneminde bu teorilere uygun olarak yaşanan durumlar ve bu dini gelişim teorilerine uygun olarak gelişim gösteren Müslümanlara ya da inkâr eden kişilere örnekler verilmiştir. Bu örnekler verilirken o kişilerin hayatları çeşitli kaynaklardan incelenmiş ve dini gelişimleri anlaşılmaya çalışılmıştır. Göstermiş oldukları gelişim de dini gelişim teorilerinin ortaya koyduğu gelişim aşamalarına uygun olarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda son dönemde ortaya konan bu teorilerin yüzyıllar öncesinde yaşayan ve yeni bir dinle karşı karşıya gelen bir toplumda geçerli olup olmadığı anlaşılmaya çalışılmıştır. Değerlendirme sonucunda Mekke döneminde yaşayan kişilerin dini gelişimlerinin ve yaşamış oldukları dini gelişim aşamalarının dini gelişim teorilerinin ortaya koyduğu ilkeler doğrultusunda yaşanmış olabileceği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Dini Gelişim Teorileri, Mekke Dönemi, İlk Müslümanlar, Din Değiştirme

ABSTRACT

EVALUATION OF THE MECCAN PERIOD IN TERMS OF RELIGIOUS DEVELOPMENT THEORIES

POLAT, Ümmü Selime
Master's Thesis,
Department of Philosophy and Religious Sciences
Branch of Religious Education
Thesis Advisor: Asst. Prof. Dilara TINAS
March-2024, 80 pages

In this study, the spread of Islam during the Meccan period has been evaluated from the perspective of religious development theories. The aim is to examine the stages of development of the individuals who embraced Islam during the Meccan period. In the light of literature review, first, the theories of religious development were explained. To make this evaluation, first, the concept of religious development theories is explained, followed by a discussion on the spread of Islam in Mecca. The focus is then shifted to the characteristics of the first Muslims and the underlying reasons for the rejection of the religion by non-acceptors. The mental factors underlying the acceptance of Islam and the decision-making processes experienced during the conversion by those who accepted the religion are explored. Finally, religious development theories are individually addressed, presenting instances from the Meccan period that correspond to these theories, along with examples of Muslims who showed development in line with these theories or of individuals who denied them. While giving these examples, the lives of those people were examined from various sources and their religious development was tried to be understood. Their development has been tried to be evaluated in accordance with the developmental stages revealed by religious development theories. At the same time, it was tried to understand whether these recently put forward theories were valid in a society that lived centuries ago and encountered a new religion. In conclusion, it is observed that the religious development stages of individuals during that period could have occurred within the framework of the principles set forth by development theories.

Key Words: Religious Development Theories, Meccan Period, First Muslims, Conversion to Religion

ÖNSÖZ

İslam davetinde Mekke dönemi, eğitimin başlangıç noktası olmakla beraber her Müslümanın kendi hayatında dinini doğru öğrenmek için incelemesi gereken bir dönemdir. Nitekim, Mekke döneminde İslam toplumunun temelleri atılmış ve bireylerde önce iman yerleştirilmiştir. Putperest bir toplumdan Tevhid inancına sahip örnek bir topluma geçiş elbette çok zor bir süreci beraberinde getirir. Mekke döneminde yaşayan kişiler de mevcut dinlerinin yanında yeni bir dinle karşılaşmışlar ve dini gelişim süreçlerinden geçmişlerdir.

İslam dini ile ilgili alanda, Din Eğitimi ya da inanç konusunda bilgi sahibi olmak isteyen kişilerin öncelikle İslam'ın yayılışının ilk evresi olan Mekke dönemi konusunda mutlaka bilgi sahibi olması gerekmektedir. Zira bu dönem dinin temel öğreticisi olan Hz. Muhammed'in (s.a.v.) İslam'ı öğretmek ve yaymak için ilk adımları attığı evredir.

Dini gelişim, her bireyde var olan bir süreci ifade eder. Günümüze kadar da kişilerdeki dini gelişimi açıklamak için birçok teori ortaya atılmıştır. Bireylere dini bir eğitim vermek veya bir dini açıklamak isteyen kişilerin bu gelişim süreçlerini iyi bilmesi gerekmektedir. Bu nedenle de hem İslam'ın Mekke dönemi hem de dini gelişimin açıklanmaya çalışıldığı dini gelişim teorilerini bir araya getirerek ortak noktaları belirlemek faydalı bir çalışma olacaktır.

Bu çalışma dört ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde öncelikle din, gelişim, eğitim, din eğitimi, dini gelişim gibi temel kavramlar ve dini gelişim teorilerinin gelişimini etkileyen teoriler açıklanmıştır. İkinci bölümde ise dini gelişim teorileri tek tek ele alınarak teorisinin temel esasları ve teoride yer alan evreler açıklanmaya çalışılmıştır. Üçüncü bölümde İslam'ın ilk dönemlerinde yeni dine karşı gösterilen yaklaşımların ne olduğu açıklanmış ve dini inkâr edenlerin bu inkârlarının altında yatan sebepler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu süreçte din değiştiren kişilerde ise hangi zihinsel faktörlerin etkili olduğu ve yeni dini kabul edenlerin din değiştirmedeki karar aşamaları açıklanmaya çalışılmıştır. Dördüncü bölümde, Dini gelişim teorileri açısından Mekke döneminde yaşamış olan ilk Müslümanların gelişim aşamaları dini gelişim teorilerinin ortaya koyduğu gelişim evreleri dikkate alınarak incelenerek bu teorilerde ortaya konulan evreler çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu nedenle her gelişim teorisi ayrı başlıklar halinde, evrelere Mekke döneminde yaşayan kişilerin hayatlarından örnekler verilerek aktarılmıştır. Sonuç kısmında ise genel anlamda ulaşılan sonuçlar ifade edilerek bazı önerilerde bulunulmuştur.

Tezin her aşamasında ilgi, alaka ve yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Dilara TINAS başta olmak üzere emeği geçen herkese teşekkür ederim.

Ümmü Selime POLAT

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	iv
TABLolar LİSTESİ.....	vii
KISALTMALAR	viii

GİRİŞ

A.Araştırmanın Konusu ve Problemi.....	1
B.Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	1
C.Araştırmanın Yöntemi.....	2
D.Sınırlılıklar	3
E.Konuyla İlgili Ulusal Tezler ve Çalışmalar	3

BÖLÜM 1

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1.Temel Kavramlar	6
1.2.Dini Gelişim Teorilerinin Gelişimini Etkileyen Teoriler.....	8
1.2.1.Piaget ve Bilişsel Gelişim Teorisi	11
1.2.2.Ahlak Gelişimi Teorileri	12
1.2.2.1.Piaget ve Ahlaki Muhakeme Teorisi	12
1.2.2.2.Kohlberg'in Ahlaki Yargı Gelişimi Teorisi	13

BÖLÜM II

DİNİ GELİŞİM TEORİLERİ

2.1. Genetik Teoriler	15
2.2.Evre Teorileri	17
2.2.1.Harms ve Dini Deneyimin Gelişimi Teorisi.....	17
2.2.2.David Elkind ve Arayış Teorisi.....	18
2.2.3.Ronald Goldman ve Dini Düşünce Gelişimi Teorisi	19

2.3.Psikanalitik Teoriler	19
2.3.1.Freud ve Psikanaliz Teorisi	20
2.3.2.Erikson ve Psiko-Sosyal Gelişim Teorisi	20
2.3.3.Jung ve Bireyleşme Teorisi	21
2.3.4.Kirkpatrick ve Bağlanma Teorisi	22
2.4.Ömür Boyu Gelişim Teorileri	23
2.4.1.James W. Fowler'ın İnanç Gelişimi Teorisi	24
2.4.2.Fritz Oser'in Dini Yargı Gelişimi Teorisi	25
2.4.3.Meadow- Kahoe Teorisi	26
2.5.Bütünsel Yaklaşımlar	27
2.5.1.Reich'in Tümüleyici Muhakeme Teorisi	27
2.6.İslami Perspektif	28
2.6.1.Tasavvufi Yaklaşım	28
2.6.2.Karaca Modeli	29

BÖLÜM III

İSLAM'IN İLK DÖNEMLERİNDEKİ İNSANLARIN YENİ DİNE KARŞI YAKLAŞIMLARI

3.1.Hz. Muhammed'e (s.a.v.) Vahyin Gelişi	32
3.1.1.İslam'ın İlk Dönemlerinde Gizli Davet	33
3.1.2.İslam'ın İlk Dönemlerinde Açık Davet:	33
3.1.3.İlk Müslümanlar	35
3.2.Dini İnkâr Edenlerin İnkârının Altında Yatan Sebepler	38
3.2.1.Siyasi Sebepler:	39
3.2.2.Ekonomik Sebepler:	41
3.2.3.Sosyal ve Kültürel Sebepler:	42
3.2.4.Psikolojik Sebepler:	43
3.2.5.Dini Sebepler:	44
3.3.Din Değiştirmede Etkili Olan Zihinsel Faktörler	46
3.3.1.Anlam Arayışı ve Zihinsel Tatmin İsteği:	46
3.3.2.Bağlı Olduğu Dinin Esaslarını Sorgulama:	47
3.3.3.Ölüm Korkusu:	48
3.3.4.Suçluluk Duygusu:	48
3.3.5.Travmatik Tecrübeler:	49
3.4.Dini Kabul Edenlerin Din Değiştirmede Karar Aşamaları	49
3.4.1.Kanaat ve Bunalım Aşaması:	50

3.4.2.Araştırma Aşaması:	50
3.4.3.Karar Verme Aşaması:	51
3.4.4.Sonuç Aşaması:	51

BÖLÜM IV

DİNİ GELİŞİM TEORİLERİ AÇISINDAN MEKKE DÖNEMİ

4.1.Genetik Teori Açısından Mekke Dönemi	52
4.2.Evre Teorileri Açısından Mekke Dönemi	54
4.3.Psikanalitik Teoriler Açısından Mekke Dönemi.....	59
4.3.1.Jung ve Bireyleşme Teorisi Açısından Mekke Dönemi	59
4.3.2.Kirkpatrick ve Bağlanma Teorisi Açısından Mekke Dönemi	61
4.4.Ömür Boyu Gelişim Teorileri Açısından Mekke Dönemi.....	64
4.4.1.James Fowler'ın İnanç Gelişimi Teorisi Açısından Mekke Dönemi	64
4.4.2.Fritz Oser'in Dini Yargı Gelişimi Teorisi Açısından Mekke Dönemi.....	66
4.4.3.Meadow- Kahoe Teorisi Açısından Mekke Dönemi.....	68
4.5.Bütünsel Yaklaşımlar Açısından Mekke Dönemi.....	69
4.6.İslami Perspektif Açısından Mekke Dönemi	69
4.6.1.Tasavvufi Yaklaşım Açısından Mekke Dönemi	69
4.6.2.Karaca Modeli Açısından Mekke Dönemi	71

SONUÇ VE ÖNERİLER

KAYNAKÇA	75
ÖZGEÇMİŞ.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1 Piaget'nin bilişsel gelişim evreleri	11
Tablo 2 Kohlberg'in ahlaki gelişim düzeyleri ve aşamaları.....	13
Tablo 3 Freud ve Erikson'a göre gelişim evreleri	20
Tablo 4 Karaca'nın dini gelişim evreleri.....	31

KISALTMALAR

c.c. : Celle Celaluhu

ev. : Çeviren

ed. : Editör

H.z. : Hazreti

s.a.v. : Sallallahu Aleyhi ve Selem

TDV : Türk Diyanet Vakfı

vd. : ve diğeri

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu ve Problemi

Bu çalışma, İslamiyet'in Mekke döneminde yaşayan ve İslam diniyle ilk defa muhatap olan kişilerin dini gelişimlerinin, dini gelişim teorilerinin ortaya koymuş olduğu esaslar çerçevesinde incelenmesi ve bu teorilere o dönemde yaşayan kişilerin hayatlarından örnekler verilerek açıklanmasıdır.

Çalışmanın problemi, İslam'ın ilk dönemlerinden Mekke Döneminde yaşayan Müslümanlar için dini gelişim teorilerinin ortaya koymuş olduğu gelişim aşamalarının geçerli olup olmadığıdır.

Bu dönemde yaşayan ve Müslüman olan ilk kişiler için bu teorilerde ifade edilen gelişim aşamalarının geçerli olup olmadığı onların nasıl bir dini gelişim geçirdiği az bilinen bir konudur. İslam dini açısından ilk Müslümanların örnekliğinin önemli bir yer tutması sebebiyle dini gelişim teorileri açısından da incelenmeleri bir ihtiyaç haline gelmiştir.

B. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Yeni bir din ile karşılaşp o dini kabul etmek bir anda gerçekleşebilen bir olay değildir. İnsanların mevcut dinlerini değiştirmeleri zihinsel bir süreç gerektirir. Bu süreci etkileyen birçok zihinsel faktör ve yaşanan karar aşamaları vardır. Aynı zamanda dini gelişimleri de bu süreci etkilemektedir.

Geçmişten günümüze kadar dini gelişimi açıklayan birçok yabancı çalışma yapılmış ve çeşitli teoriler ortaya konulmuştur. Ancak dini gelişim teorileri konusunda Türkiye'de kapsamlı bir çalışmaya az sayıda rastlanmaktadır. Bununla birlikte

İslam'ın ilk dönemini kapsayan Mekke döneminin ve ilk Müslümanların dini gelişim teorileri açısından incelenmesi üzerine de fazla çalışma yapılmamıştır. Mekke döneminin İslam tarihi açısından önemi sebebiyle ilk Müslümanların dini gelişimleri de büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmanın amacı da bu önemi sebebiyle dini gelişim teorileri ve Mekke dönemi incelenerek İslam'la muhatap olan ilk kişilerin dini gelişim teorilerine göre hangi aşamalardan geçtiğini tespit etmeye çalışmaktır. Bu araştırma sonucunda özellikle son dönemlerde ortaya konulmuş olan bu teorilerin, yüzyıllar öncesinde yaşayan ve yeni bir dinle karşı karşıya gelen bir toplumda geçerli olup olmadığı anlaşılmaya çalışılmıştır.

Dini gelişim teorileri, Din Psikolojisi ve Din Eğitimi alanları için her zaman önemli bir konu olmuştur. Çünkü Din Psikolojisi açısından dini gelişim önemli bir yer tutarken Din Eğitimi açısından da iyi bir din eğitimi sağlayabilmek için öncelikle kişilerdeki dini gelişimin nasıl gerçekleştiğinin bilinmesi gereklidir. Bu çalışma ile birlikte ilk dönem Müslümanlarının gelişim teorileri açısından nasıl bir gelişim gösterdikleri incelenerek bu alanda bilgi sahibi olmak isteyen kişilere bir kaynak oluşturulacaktır. Özellikle Din Psikolojisi ve Din Eğitimi alanlarında İslam'ın ilk dönemlerinin bu açıdan incelenmesine katkı sağlayacaktır.

C. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada literatür taraması yapılmıştır. Literatür taraması var olan kaynak ve belgeleri inceleyerek veri toplamaktır. Veri toplama ve toplanan verinin öneminin tartışılması, toplanan verilerin konuyla ilişkisinin kurulması ve bilgilerin sınıflandırılması aşamalarından oluşan bir süreci ifade etmektedir. Araştırma yapılacak disipline göre literatür taramasında başvurulacak kaynaklar çeşitlenmekte ve farklılaşmaktadır. Literatür taraması aynı zamanda araştırmanın alana katkısının belirlenmesine de yardımcı olacaktır.

Literatür taraması yapılırken kapsamlı, eleştirel ve güncel olunmalıdır. Öncelikle yeni çalışmalardan başlayarak ilk çalışmalara doğru gidilmelidir. Araştırma konusu ile ilgili tüm çalışmalara ulaşmaktan ziyade, araştırmanın konusu ile bağlantılı ve bilimsel bir içeriğe sahip birincil kaynaklara ulaşmaya çalışılmalıdır.

D. Sınırlılıklar

Araştırmamız Din Psikolojisinde geliştirilmiş olan klasik dini gelişim teorileri ile sınırlıdır. Bu teoriler; genetik teoriler, evre teorileri içerisinde yer alan Harms'ın Dini Deneyimin Gelişimi Teorisi, Elkind'in Arayış Teorisi, Goldman'ın Dini Düşünce Gelişimi Teorisi, ahlak gelişimi teorilerinden Kohlberg'in Ahlaki Yargı Gelişimi Teorisi, psikanalitik teorilerden Freud'un Psikanaliz Teorisi, Erikson'un Psikososyal Gelişim Teorisi, Jung'ın Bireyleşme Teorisi, Kirkpatrick'in Bağlanma Teorisi, ömür boyu dini gelişim teorilerinden Fowler'ın İnanç Gelişimi Teorisi, Oser'in Dini Yargı Gelişimi Teorisi, Meadow-Kahoe Teorisi, bütünsel yaklaşımlardan Reich'in Tömleyici Muhakeme Teorisidir.

Bununla beraber, İslami perspektif açısından tasavvuf içerisindeki dini gelişim aşamaları ve Faruk Karaca'nın ortaya koymuş olduğu Karaca Modeli ile sınırlıdır.

Çalışmanın örneklemi, yalnızca Mekke döneminde yaşamış olan bireylerden ibarettir.

E. Konuyla İlgili Ulusal Tezler ve Çalışmalar

Dini gelişim teorileri, hem Din Psikolojisinin hem de Din Eğitiminin konusudur. Aşağıda bu konu ile ilgili yapılan çalışmalar yer verilmiştir.

Ralph W. Hood ve arkadaşlarının yazmış oldukları “Dini Gelişim Kuramları” makalesi de konu ile ilgili önemli bir çalışmadır. İngilizce olarak ele alınan makale 2004 yılında M. Doğan Karacoşkun tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Makalede dini gelişim kuramlarıyla ilgili bazı çalışmalar ve evre kuramları incelenmiştir.

Konu ile ilgili ülkemizde yapılan en kapsamlı çalışma 2007 yılında Faruk Karaca'nın yazmış olduğu “Dini Gelişim Teorileri” kitabıdır. Kitapta dini gelişim teorileri karşılaştırmalı olarak ele alınıp tanıtılmış ve değerlendirilmiştir. Aynı zamanda İslami perspektifle özgün bir model oluşturulmak istenmiştir. 2023 yılında eserin ikinci baskısı gerçekleştirilmiştir. Çalışmamızda da bu eser temel alınarak dini gelişim teorileri tasnif edilmiştir.

2007 yılında Cemil Osmanoglu tarafından yüksek lisans tezi olarak yayımlanan “Basamak Teorileri Açısından Dini Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi” başlıklı tezin önemli bir kısmı öncelikle ve ilksel olarak gelişimsel açıdan dini gelişimi ele almakta ama daha özelde ise inanç gelişimini irdelemektedir.

2008 yılında Baksen Özdemir tarafından yüksek lisans tezi olarak yayımlanan “13–20 Yaşları Arasında Dinî Gelişim ve Eğitimi” başlıklı tezde Fowler’ın inanç gelişim teorisine göre Türkiye’deki 13–20 yaşları arasındaki gençlerin hangi inanç gelişim basamağında yer aldıklarını tespit etmek amaçlanmıştır.

2008 yılında Rüştü Acar tarafından yüksek lisans tezi olarak yayımlanan “Basamak Teorilerine Göre İlk Yetişkinlik Döneminde (21–30 Yaş) Dinî Gelişim ve Eğitim” başlıklı tezde konu ile ilgili kavramlar ve ilgili gelişim teorileri açıklanmıştır. Mülakat soruları ve değerlendirme çizelgesi kullanılarak 21–30 yaş grubundaki yetişkinlerin inanç gelişim düzeylerini tespit etmek amaçlanmıştır.

2009 yılında Erdoğan Söylemez tarafından yüksek lisans tezi olarak yayımlanan “31-40 Yaşları Arasında İnanç Gelişimi ve Eğitimi” başlıklı tezde Fowler’ın inanç gelişim teorisine göre mülakatlar yapılarak 31- 40 yaş arası orta yetişkin bireylerin inancının geçirdiği aşamalar irdelenmiştir

Cemil Oruç’un 2013 yılında yayınlanan “Erken Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Teorileri Bağlamında Din Eğitimi” makalesinde 0-7 yaş arasını kapsayan erken çocukluk döneminde dini gelişim, dini gelişim teorileri bağlamında ele alınmış ve bu dönemde verilebilecek Din Eğitimi üzerinde durulmuştur.

Aslıhan Atık’ın 2015 yılında yayınladığı “Dini Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış” makalesinde gelişim ve gelişim alanları incelenerek dini gelişim kuramları özetlenmiş ve Din Eğitimi alanına katkısı tartışılmıştır.

Aslıhan Atık’ın 2016 yılına yayınlanan “Ernest Harms ve Ronald Goldman’ın Dini Gelişim Kuramları Bağlamında Dini İçerikli Çocuk Kitapları” Doktora tezinde de yine dini gelişim teorileri açıklanmış, dini içerikli yayınlanan çocuk kitapları bu bağlamda incelenmiştir.

2018 yılında Sevil Tuncer tarafından yüksek lisans tezi olarak yayımlanan “Batı’da ve Türkiye’deki Dinî Gelişim Modellerinin Kuram ve Yöntem Açısından Karşılaştırılması” başlıklı tez Batı’da ve İslam coğrafyasında, özellikle Türkiye’de

ortaya konan dinî gelişim teorilerini kuram ve yöntem açısından ele almış, eleştiri ve değerlendirmelerde bulunulmuştur.

2020 yılında İzzet Albayrak tarafından yüksek lisans tezi olarak yayımlanan “Fritz K. Oser ve Dini Gelişim Teorisi” başlıklı tezde dini gelişim teorileri üzerinde kısaca bir açıklama yapılarak Fritz K. Oser’ın dini yargı teorisine dair görüşleri incelenmeye ve yorumlanmaya çalışılmıştır.

BÖLÜM I

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Temel Kavramlar

Din kavramı Arapça “deyn” kökünden türetilmiş bir kelimedir. Din kavramı masdar veya isim olarak kabul edilir. Cevherî, din kelimesinin üç anlam ifade ettiğini ifade eder. Bunlar; “âdet, durum; ceza, mükâfat; itaat” anlamlarıdır. Terim olarak Din, akıl sahibi bireyleri peygamberlerin bildirdiği gerçekleri benimsemeye ve uygulamaya çağıran ilâhî kaynaklara dayanan kanunlardır.¹

Eğitim, bireyin davranışında, kendi yaşantıları yoluyla ve kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirme denemeleri sürecidir.²

Din Eğitimi, bireyin dini davranışlarında kendi yaşantıları yoluyla ve kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirme denemeleri sürecidir.³

Gelişim, doğum öncesi dönemden başlayıp yaşamın sonuna kadar devam eden süreçtir. Büyüme, olgunlaşma ve öğrenme süreçleri açısından gözlenen değişiklikler kümesi olarak da ifade edilmiştir. Gelişim, sürekli ve aşamalı olarak devam ederken bunda kalıtım ve çevrenin de etkisi vardır.⁴

Dini gelişim, bireyin doğumundan ölümüne kadar geçen süreçte gelişim dönemlerine bağlı olarak gelişen ve dinsel yaşantısının unsurlarındaki gelişmeyi ve

¹ Günay Tümer, “DİN - TDV İslâm Ansiklopedisi”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 1994).

² Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş* (Ankara: Pegem Akademi, 2017), 19.

³ Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 23.

⁴ Binnur Yeşilyaprak (ed.), *Eğitim Psikolojisi: Gelişim-Öğrenme-Öğretim* (Ankara: Pegem Akademi, 2019), 33.

değişmeyi psikolojinin kabul ettiği gelişim basamakları açısından ele alıp değerlendirmeyi ifade eder.⁵

Dini gelişim ile ilgili birçok çalışma yapılmış ve bunlar dini bazen sevgi, güven, korku gibi duygularla ilişkilendirirken, bazen de duygulardan bağımsız, kendiliğinden gelişen özgün bir duygu alanı olarak değerlendirmiştir. Özellikle Batı kaynaklı bazı çalışmalar erken dönemden itibaren gelişen dini duygunun varlığını büyük oranda kabul etmektedir. Bu anlamda bilişsel, sosyal, ahlaki gelişimde var olduğu gibi dini gelişimde de her yaş döneminin kendine has özellikleri olduğu görülür. Bu alanda yapılan ilk çalışmaların genel olarak bilinen S. Freud, J. Piaget, E. Erikson ve L. Kohlberg gibi düşünürlerin geliştirdikleri bilişsel, sosyal ve ahlaki gelişim teorilerinin yanı sıra kişilik gelişimi ilgili yapılan çalışmalardan da etkilendiği görülür. Yapılan bu çalışmalar dini gelişimin söz konusu olan gelişim alanlarından bağımsız olmadığı düşüncesinden yola çıkar.⁶ Dini gelişim üzerine araştırma yapan psikologlar, herkes için geçerli olan insanın dini gelişimi ile ilgili bazı temel ilkeler olduğu görüşündedir. Bunları şu şekilde özetleyebiliriz:

1. İnsanlar dünyaya dini kabiliyet ve yatkınlık potansiyeli ile gelirler.
2. Dini gelişim kendiliğinden, bir defada olmadığı gibi sürekli artarak devam eden bir süreç de değildir.
3. Dini gelişim bazı dönemlerde hızlı bazı dönemlerde yavaş ilerler.
4. Çevre ve gelişimdeki kritik dönemler dini gelişimi hem olumlu hem de olumsuz etkileyebilir.
5. Dini gelişimde duraklamalar, gerilemeler, kopmalar, din değiştirmeler yaşanabilir.
6. Dini gelişimin hızı, yönü, boyutları ve yoğunluğu kişiden kişiye farklılık gösterebilir.
7. Dini gelişim süreci her insanda kendine özgü ve benzersizdir.⁷

⁵ Halil Apaydın, *Din Psikolojisi Terimler Sözlüğü* (İstanbul: Bilimkent Yayınları, 2016), 76.

⁶ Cemil Oruç, "Erken Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Teorileri Bağlamında Din Eğitimi", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8/7 (2013), 973.

⁷ İzzet Albayrak, *Fritz K. Oser ve Dini Gelişim Teorisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 15.

Dini gelişim teorileri, din olgusunu çeşitli faktörlerle birlikte gelişim dönemleri içerisinde farklı açılardan ele alıp inceleyen teorilerdir. Bu teoriler dini gelişimi anlama ve değerlendirmede önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Geçmişten günümüze kadar dini gelişimi açıklamaya çalışan teorileri şöyle sıralamak mümkündür:

- Genetik Teoriler
- Evre Teorileri
- Ahlâk Gelişimi Teorileri
- Psikanalitik Teoriler
- Ömür Boyu Dini Gelişim Teorileri
- Bütünsel Yaklaşımlar
- İslami Perspektif (Tasavvufi Yaklaşım-Karaca Modeli)⁸

1.2.Dini Gelişim Teorilerinin Gelişimini Etkileyen Teoriler

Dini gelişim teorileri, çeşitli gelişim teorilerinden etkilenmiş ve bu teoriler temelinde ortaya konulmuştur. Bu alanda yapılan ilk çalışmalar 20. yüzyılın ikinci çeyreğinde görmekteyiz, daha sonra 60'lı yıllarda ise geliştirilmiştir. Bununla birlikte 1990'lı yıllardan itibaren gelişen yeni çalışmalarda olmuştur.⁹

Davranışçı teorilere göre insanın yalnızca gözlenebilen davranışları incelenebilmektedir. Bu nedenle din ve inanç konusuyla pek ilgilenmeseler de onların ortaya koymuş oldukları teoriler hem dini gelişimi hem de dini davranışları açıklamada bir kaynak oluşturmıştır.¹⁰

Bilişsel-davranışçı teorilerde ise bazı davranışçılar bilişsel yaklaşımın etkisinde kalarak yeni bir yaklaşım geliştirmişlerdir. Tolman'ın Amaçlı Davranışçılık teorisi bu teorilerin başında gelmektedir. Ortaya koymuş olduğu teoride doğrudan dini gelişimi açıklamamıştır. Ancak dini gelişim sürecini oluşturan öğrenmelerin nasıl

⁸ Faruk Karaca, *Dini Gelişim Teorileri* (İstanbul: Kdy Akademi, 2023),7.

⁹ Oruç, "Erken Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Teorileri Bağlamında Din Eğitimi", 974.

¹⁰ Sevil Tuncer, *Batı'da ve Türkiye'deki Dini Gelişim Modellerinin Kuram Ve Yöntem Açısından Karşılaştırılması* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

gerçekleştiğini belli bir perspektiften ortaya koymuştur.¹¹ Diğer bir bilişsel davranışçı olan Bandura, ortaya koyduğu sosyal öğrenme teorisinde inanç ve dini değerleri kültürün bir parçası olarak görmüş ve dini gelişimi sosyal çevre ve kültür bağlamında açıklamıştır.¹²

Bilişsel gelişim teorisi ise Piaget'nin ortaya koymuş olduğu teoridir. Bu teori bilişsel gelişimi açıklayan temel teori olmuş ve bu alanda temel kaynak görevi görmüştür. Ortaya koymuş olduğu teorinin bizzat dini gelişime uyarlanması ile Elkind'in arayış teorisi ve Goldman'ın dini düşünce gelişimi teorisi geliştirilmiştir.¹³ Bu teorilerin yanında Harms'ın dini deneyimin gelişimi teorisi¹⁴, Oser'in dini yargı gelişimi teorisi¹⁵ de bilişsel gelişim teorisinden etkilenmiştir.¹⁶

Psikanalitik temelli teorileri incelediğimizde karşımızda ilk olarak Freud'un psikanaliz teorisi ortaya çıkmaktadır. Freud'un öğrencilerinden biri olan Erikson, onun ortaya koymuş olduğu bu teoriden etkilenmiş ve psiko-sosyal gelişim teorisini ortaya koymuştur. Onun teorisi, Freud'un ortaya koyduğu teoriyle benzerlik gösterse de temel noktalarında farklılıklar vardır.¹⁷ Freud ile önemli çalışmalar yapmış ancak daha sonra bazı fikir ayrılıkları yaşamış olan Jung da psikanalitikten etkilenmiş ve bireyleşme teorisini ortaya koymuştur.¹⁸ Diğer bir psikanalitik teorilerden biri olan bağlanma teorisi ise Freud'un dini inançları olumsuz kavramlarla ilişkilendirmesinin aksine güvenilir ve koruyan bir varlığa sığınmayı olağan bir durum olarak kabul eder. Kirkpatrick ortaya koymuş olduğu bu teori ile Tanrı'nın güvenilir bir bağlanma figürü olduğunu, bireylere olumsuz durumlarda yardım ederek güven duygusu oluşturduğunu ifade eder.¹⁹

¹¹ Tuncer, *Batı'da ve Türkiye'deki Dinî Gelişim Modellerinin Kuram Ve Yöntem Açısından Karşılaştırılması*, 14.

¹² Tuncer, *Batı'da ve Türkiye'deki Dinî Gelişim Modellerinin Kuram Ve Yöntem Açısından Karşılaştırılması*, 16.

¹³ Aslihan Atik, "Dini Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 4/3 (2015), 738.

¹⁴ Tuncer, *Batı'da ve Türkiye'deki Dinî Gelişim Modellerinin Kuram Ve Yöntem Açısından Karşılaştırılması*, 22.

¹⁵ Tuncer, *Batı'da ve Türkiye'deki Dinî Gelişim Modellerinin Kuram Ve Yöntem Açısından Karşılaştırılması*, 31.

¹⁶ Tuncer, *Batı'da ve Türkiye'deki Dinî Gelişim Modellerinin Kuram Ve Yöntem Açısından Karşılaştırılması*, 79.

¹⁷ Albayrak, *Fritz K. Oser ve Dini Gelişim Teorisi*, 26.

¹⁸ Tuncer, *Batı'da ve Türkiye'deki Dinî Gelişim Modellerinin Kuram Ve Yöntem Açısından Karşılaştırılması*, 39.

¹⁹ Tuncer, *Batı'da ve Türkiye'deki Dinî Gelişim Modellerinin Kuram Ve Yöntem Açısından Karşılaştırılması*, 65.

Hümanist psikoloji tanımını ortaya koyan Allport, psikanaliz ve davranışçı yaklaşımların insanı dar bir çerçeveden ele aldığını ifade ederek insan davranışını ve kişiliğini sonsuz ve karmaşık olarak kabul eder. Dini, bireyin kişiliğine yönelik olumlu etkileri olan bütüncül bir tavır olarak açıklarken dini hissin kişiliğin gelişini için bir altyapı oluşturduğunu kabul eder.²⁰ Meadow ve Kahoe de dini gelişim teorilerini Allport'un ortaya koymuş olduğu iç güdümlü dış güdümlü kişilik teorisi çerçevesinde oluşturmuştur.²¹

Ahlak gelişimi teorileri de dini gelişim teorilerini etkileyen önemli teoriler olmuştur. Piaget'nin ortaya koyduğu ahlaki muhakeme teorisi ve onu genişleterek çok daha ileriye götüren Kohlberg'in ahlaki yargı gelişimi teorisi de Fowler'in inanç gelişimi teorisi gibi çeşitli dini gelişim teorilerini etkilemiştir.²²

Reich, bahsi geçen tüm teorilerin ancak belli durumlarda fonksiyonel olabileceğini dikkat çekerek bütünsel yaklaşımı ortaya koyar ve “tümleyici muhakeme” adını verdiği yeni model oluşturur.²³

İslam dünyasındaki dini gelişim teorilerini ele aldığımızda ise karşımıza ilk olarak İslam'ın manevi yönü olan Tasavvuf çıkmaktadır. Tasavvuf, içsel-manevi bir yolculuktur ve manevi gelişim üzerine odaklanır. Bu manevi gelişim nefsin gelişim basamakları olarak yedi aşamada ele alınır. Bu aşamalar tövbe, vera, zühd, fakr, sabır, tevekkül, rıza basamaklarıdır. Tasavvuf içerisinde modern dini gelişim teorilerinin aksine dini gelişim yetişkinlik ile başlar.²⁴

Faruk Karaca 2007 yılında “Dini Gelişim Teorileri” eserini kaleme almıştır. Bu eser Türkiye’de yalnızca dini gelişim teorilerini ele alarak hazırlanan ilk bilimsel çalışma olma özelliği taşımaktadır. Çalışma içerisinde Batı da ortaya konan dini gelişim teorileri sistematik bir şekilde açıklanmış ve teorilere yöneltilen eleştirilere yer verilmiştir. Eserde İslami perspektif olarak da Tasavvufi yaklaşım ele alınmıştır. Aynı zamanda Karaca eserinde dini gelişimi farklı bir boyutta ele alarak Karaca modelini ortaya koymuştur. Bu teori ile hem modern dini gelişim teorilerini hem de tasavvufi yaklaşımı birleştiren bir model ortaya koyar.²⁵

²⁰ Tuncer, *Batı’da ve Türkiye’deki Dini Gelişim Modellerinin Kuram Ve Yöntem Açısından Karşılaştırılması*, 71.

²¹ Tuncer, *Batı’da ve Türkiye’deki Dini Gelişim Modellerinin Kuram Ve Yöntem Açısından Karşılaştırılması*, 83.

²² Oruç, “Erken Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Teorileri Bağlamında Din Eğitimi”, 975.

²³ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 287.

²⁴ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 335.

²⁵ Enes Hamza Kırıcı, “Dini Gelişim Teorileri”, *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 2 (Aralık 2020), 228.

1.2.1. Piaget ve Bilişsel Gelişim Teorisi

Bilişsel gelişim, bireyde yaşamı boyunca devam eden akıl yürütme, düşünme, bellek ve dildeki değişimleri kapsar. Yeni tanınan nesneler zihindeki şemalara uydurularak (özümseme) veya var olan şema yeniden düzenlenerek (uyum sağlama) gerçekleşir.²⁶

Farklı yaşlardaki çocuklarla yetişkinlerin dünyaları farklıdır. Piaget bu farklılığın nedenlerini inceleyerek bireyin dünyayı anlamlandırmasını sağlayan bilişsel süreçleri açıklamaya çalışmış ve bunu biyolojik ilkelerle yapmıştır. Bunu yaparken çevresindeki çocuklarla birlikte oyunlar oynamış, onların düşüncelerindeki benzerlikleri ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Piaget, bilişsel gelişimi dört temel evrede ele almıştır. Bu aşamaların her biri bir önceki aşamanın devamıdır ve kendisinden sonraki aşama için bir basamak oluşturur. Aşamaların sıralaması ise değişmemektedir.²⁷ Bu evrelerin özellikleri kısaca şu şekildedir:

Tablo 1

*Piaget'nin bilişsel gelişim evreleri*²⁸

Evreler	Tahmini Yaşlar	Erişilen Temel Özellikler
Duyusal-motor	0-2 yaş	- Kendisini dış dünyadan ayırt etme - Refleksif davranışlardan amaçlı davranışlara geçme - Nesnenin sürekliliğini kazanma
İşlem öncesi dönem	2-7 yaş	- Çevresini çeşitli sembollerle ifade etme - Tek yönlü sınıflandırmalar yapma - Başlangıçtaki ben merkezlikte giderek azalma
Somut işlemler dönemi	7-11 yaş	- Mantıksal düşünme yeteneğinde gelişme - Korunum kazanma - Üst düzeyde sınıflandırma yapma - Ben merkezlikten uzaklaşma - Somut yollarla problem çözme

²⁶ Binnur Yeşilyaprak (ed.), *Eğitim Psikolojisi: Gelişim-Öğrenme-Öğretim*, 113.

²⁷ Cemil Osmanoglu, *Basamak Teorileri Açısından Dini Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007)19.

²⁸ Nuray Senemoğlu, *Gelişim Öğrenme ve Öğretim: Kuramdan Uygulamaya* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2020), 41.

Tablo 1 (devamı)

Soyut işlemler dönemi	11+yaş	• Soyut düşünme • Bilimsel yöntemle problem çözme • Değer ve inanç sistemini yapılandırma • Fikir dünyasıyla aktif olarak ilgilenme
-----------------------	--------	--

1.2.2. Ahlak Gelişimi Teorileri

Ahlak gelişimi, genel olarak çocukları yetişkin davranışlarını taklit etmesiyle ortaya çıkar ve toplum tarafından kabul gören davranışlarla desteklenir. Zihinsel gelişim ile ahlaki yargı gelişimi arasında bir paralellik bulunur ve ahlaki yargı gelişimi ile ilgili verilerin, dini gelişim süreçleriyle paralellik göstereceği de umulmaktadır. Çünkü dini öğreti ile ahlaki alan birçok ortak özellik taşımaktadır.²⁹ Ahlaki gelişim teorileri de dini gelişim teorilerinin gelişimini etkileyen teorilerden olmuştur. Bu teorilerin başında Piaget'nin ahlaki muhakeme teorisi ve Kohlberg'in ahlaki yargı gelişimi teorisi gelir.

1.2.2.1. Piaget ve Ahlaki Muhakeme Teorisi

Piaget'nin ahlaki muhakeme teorisi, bilişsel gelişimle ilgili teorisinin bir parçasıdır. Çocuklar üzerine yaptığı çalışmada onlara doğru yanlış konusunda hükümler istediği hikâyeler anlatmıştır. Bunu sonucunda çocukların “ahlaki gerçeklik” ve “ahlaki bağımsızlık” olmak üzere iki ahlaki muhakeme evresinden geçtiklerini öne sürmüştür.³⁰

Piaget, 0-5 yaş arası dönemi “ahlak öncesi dönem” olarak ifade etmiştir. Bu dönemde çocuklar ahlaki kurallardan haberdar değildir. Bir davranışın iyi veya kötü oluşunu sonuçlarına bakarak değerlendirirler.³¹

6-12 yaş arasını “heteronom” (özerk olmayan) dönem olarak ifade etmiştir. Bu aşamada davranışların görünen yüzü önemlidir, kurallara uymayanlar cezalandırılır. Ahlakın temel motivasyonu ödül ve cezadır. 12 yaş civarı ise “otonom”

²⁹ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 83.

³⁰ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 85.

³¹ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 86.

(özerk) dönemdir. Bu evrede çocuklar davranışları niyete göre değerlendirmeye ve kuralların değişe bilirliliğine inanmaya başlarlar.³²

1.2.2.2. Kohlberg'in Ahlaki Yargı Gelişimi Teorisi

Lawrence Kohlberg'in teorisi, Piaget'nin bilişsel gelişim teorisinin yeniden incelenip anlamlandırılmış halidir. Kohlberg, araştırmalarını çocuklara bazı sorular sorarak oluşturmuştur. Onlara ahlaki ikilemleri kapsayan belirli durumlar vermiş, bu durumlarda nasıl tepkide bulunacaklarını sorarak araştırmasını yürütmüştür. Sonuç itibariyle üç düzey içinde altı aşama belirlemiştir. Ortaya koymuş olduğu teorisindeki gelişim aşamaları evrensel niteliktedir. Çalışmalarını çeşitli ülkelerde yürütmüş ve hepsinde de birbirine benzer gelişim süreçlerinin varlığına ulaşmıştır. Bu ülkelerdeki insanlar farklı dinlere mensuplardır. Bunun sonucunda gelişim sürecinin herhangi bir dine bağlılıkla alakalı olmadığını tespit etmiştir. Ortaya koymuş olduğu aşamalar bir öncekinin gelişimini takip etmektedir. Ancak her bireyde tüm aşamaların varlığı söz konusu değildir. Bireyler arasında kendi koşulları sebebiyle farklılıklar görülebilir.³³

Kohlberg'in ortaya koymuş olduğu ahlaki gelişim evreleri şu şekildedir:

Tablo 2

*Kohlberg'in ahlaki gelişim düzeyleri ve aşamaları*³⁴

Ahlak Gelişimi Düzeyleri	Ahlak Gelişimi Aşamaları
I. Gelenek öncesi düzey - Kurallar başkaları tarafından düzenlenir. - Etkinliğin fiziksel sonuçlarına göre iyi veya kötü ortaya konur. - Bireyin kendi gereksinimleri ön plandadır.	1.Ceza ve itaat eğilimi Çocuk otoriteye uyar ve cezadan kaçır. 2.Araçsal ilişkiler eğilimi Her ne olursa olsun bireyin kendi ihtiyaçları ön plandadır.

³² Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 87.

³³ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dini Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 28.

³⁴ Senemoğlu, *Gelişim Öğrenme ve Öğretim: Kuramdan Uygulamaya*, 72.

Tablo 2 (devamı)

II. Geleneksel düzey • Aile, grup, ulusun beklentileri önemlidir. • Bireyin kendi ihtiyaçları ikinci plandadır. • Kanunlara uyma ve sosyal düzeni koruma önemlidir.	3.Kişilerarası uyum eğilimi İyi davranış, başkalarına yardım etmektir. 4.Kanun ve düzen eğilimi Kanunlara ve sosyal düzene uymak önemlidir.
III. Gelenek sonrası düzey • Bireyin kendine özgü ahlak ilkelerini seçtiği ve değer sistemini oluşturduğu düzey	5.Sosyal sözleşme eğilimi Kanunlar toplumun iyiliği için değiştirilebilir. 6.Evrensel ahlak ilkeleri eğilimi Adalet kanunun üstündedir.

BÖLÜM II

DİNİ GELİŞİM TEORİLERİ

2.1. Genetik Teoriler

Genetik teoriler, dini gelişimin kalıtım mı yoksa çevrenin mi daha çok etkisinde kaldığını tartışır. Araştırmacıların bir kısmı kalıtımın diğer bir kısmı ise çevrenin etkisinin daha fazla olduğunu ifade eder. Bu teoride temelde; insan fitratında dindarlaşma yeteneği var mıdır, böyle bir yetenek varsa bu yetenek kendiliğinden mi vardır yoksa var olan potansiyel ancak eğitimle mi gelişir, soruları tartışılır. Psikologların birçoğu dini gelişimde genetik faktörlerin etkili olduğunu kabul eder. Ancak bu faktörün derecesi konusunda birbirlerinden ayrılırlar.³⁵

Alister Hardy, 1970’lerde insanın doğuştan bir inanma yeteneğine sahip olduğunu ve bunun insanın bilinci dışında gerçekleşen bir yönü olduğunu ortaya koymuştur. İnsanın doğuştan sahip olduğu potansiyel bir ilahi etki konusu üzerinde yoğunlaşarak bunun evrensel yönü üzerinde durmuştur. Onun bu konu üzerindeki düşünceleri kültürel bir evrimi değil evrensel bir inanç ve maneviyat temellerine dayanmıştır. Fakat yapmış olduğu bu çalışmaları daha öteye taşıyamamıştır.³⁶ Sonraki dönemlerde de inanmanın biyolojik kaynaklı olup olmadığı yönünde uç tartışmalar yaşanmıştır. Daha sonra Tanrının ve vicdanın beyin mekanizmaları tarafından kontrol

³⁵ Aslıhan Atik, *Ernest Harms ve Ronald Goldman’ın Dini Gelişim Kuramları Bağlamında Dini İçerikli Çocuk Kitapları* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016),15.

³⁶ Mustafa Köylü - Cemil Oruç, “Dini İncanın Temellerinin Bilimsel ve Teolojik Değerlendirmesi: Nöroteoloji”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/2 (Aralık 2021), 553.

edildiği iddiaları yayılmaya başlamıştır. Biyoloji araştırmalarında “Tanrı Geni” olarak isimlendirilen bu mekanizmanın aşkın ve manevi olanla ilgisi tartışılmıştır.³⁷

David Elkind de dinin genetik yönüne dikkat çekmiştir. Yapmış olduğu çalışmalarda çocuklar üzerinde incelemelerde bulunarak onların zihinsel gelişimleri üzerinde durmuş ve zihinsel ilerlemenin biyolojik kökenlerinin ve bireysel deneyimlerin birbirini etkilediğini görüşünü ortaya koymuştur.³⁸ Elkind, bebeklerin bir takım zihinsel gelişimin ardından duyuşsal alanlarının dışına çıkan nesnelerin varlığını devam ettirdikleri ile ilgili farkındalıklarının oluşmasının, çocuğun oluşturmak zorunda kaldığı korunumlar için ilk adım olduğunu ve bunun sonraki daha yüksek soyut seviyelerle devam ettiğini açıklar. Bebeklik döneminden itibaren ortadan kaybolan nesnelerle ilgili zihinde karşılaştırılacak bir tasavvur ihtiyacının daha sonra hiç görmedikleri şeylerin tasavvurunun da bir temelini oluşturduğunu düşünmektedir.³⁹

Genetik uzmanı olan Dean Hamer, yapmış olduğu çalışmada binin üzerinde insanın DNA yapısını inceleyerek inancın kaynağını araştırmıştır. Yazmış olduğu Tanrı Geni (The God Gene) eserinde insanda birden fazla genin, din ile ilgili olduğunu, insanın beyinde belirli genlerin ve alanların dini ve manevi tecrübeler esnasında ayrı bir hareketlilik oluşturduğunu, insanın maneviyata yönelmesinin genetik bir durum olduğunu belirtmiştir.⁴⁰

Günümüze kadar bu alanda yapılan çalışmalar sonucunda beynin ön lobunda bazı dini tecrübeler sırasında birtakım değişikliklerin ortaya çıktığı varsayılmış ve buna “Tanrı Geni, Tanrı Bölgesi, Tanrı Alanı” gibi farklı isimler verilmiştir. Ancak her zaman beraberinde bazı tartışmaları da getirmiştir. Yapılan eleştiriler bu alandaki çalışmaların sınırlı örneklem ile gerçekleştirildiği ve beynin birçok fonksiyonunun sadece dini tecrübe ile ilişkilendirilemeyeceği şeklindedir.⁴¹

³⁷ Atik, Ernest Harms ve Ronald Goldman’ın *Dini Gelişim Kuramları Bağlamında Dini İçerikli Çocuk Kitapları*, 15.

³⁸ Ralf W. Hood vd., “Dini Gelişim Kuramları”, çev. M. Doğan Karacoşkun, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/4 (2004), 209.

³⁹ Ali Kuşat, “Bilişsel Gelişim Açısından Din-Fıtrat İlişkisi”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2012), 49.

⁴⁰ Köylü - Oruç, “Dini İnancın Temellerinin Bilimsel ve Teolojik Değerlendirmesi: Nöroteoloji”, 554.

⁴¹ Köylü - Oruç, “Dini İnancın Temellerinin Bilimsel ve Teolojik Değerlendirmesi: Nöroteoloji”, 556.

2.2. Evre Teorileri

Evre teorileri; dini gelişimin bebeklik, çocukluk, ergenlik gibi birbirini izleyen evrelerden oluştuğundan bahseder. Bilişsel gelişim alanında yapılan bazı çalışmalar dini gelişim alanına da uyarlanmış ve çocukların dini gelişim aşamaları bu şekilde anlaşılmalı çalışılmıştır. Evre Teorileri, Ernest Harms'ın Dini Deneyimin Gelişimi Teorisi ve Piaget'in bilişsel teorisini dini gelişime uyarlayan David Elkind'in Arayış Teorisi ve Ronald Goldman'ın Dini Düşünce Gelişimi Teorilerisidir.⁴²

2.2.1. Harms ve Dini Deneyimin Gelişimi Teorisi

Ernest Harms'a göre çocuktaki dini gelişim, diğer alanlardaki tecrübesinin gelişiminden daha yavaş bir tempoya sahiptir ve duygusal olaylar sözlerle değil sembollerle daha sağlıklı anlatılabilir. Bu nedenle dini gelişimi görmek için yaptığı çalışmalarda çocuklara sorular sormak yerine çeşitli çizimler yaptırmıştır. Bu çalışmalarını çeşitli yaşlardaki beş binden fazla çocuk üzerinde gerçekleştirmiştir. Bunu yaparken de bütün insanlar için geçerli olan bir teoriye ulaşmak için çocukların arka plandaki dini inançları ile ilgilenmediğini ifade eder. Çalışmaları sonucunda üç dini gelişim dönemi belirlemiştir.⁴³ Bunlar:

a. Öykü Aşaması (Peri Masalları Dönemi): Üç ile altı yaş arasını kapsar. Gerçeklere karşı duygu ve hayal gücü hüküm sürmektedir. Bu döneme Tanrı'yı peri masallarındaki karakterlere benzetmeleri nedeniyle "Peri Masalları Dönemi" de denilmiştir.

b. Gerçekçi Aşama: Yedi ile on bir yaşını kapsar. İlk dönemde görülen peri masalı unsurları değişerek Tanrı tasavvuru daha gerçekçi bir hal alır. Okul ve çevresi tarafından hazırlanan modeller çocukça benimsenir. Bu anlamda din ile ilgili çizilmesi istenen resimlerde artık çevresinde bulunan dini sembollerini çizimlerine eklediği görülür.⁴⁴

c. Bireysel Aşama: On bir yaşından başlayarak ergenliğe kadar devam eden bu dönemde daha büyük değişimler ve bireysellik ön plandadır. Bu aşamayı üç grup halinde değerlendirir. Birinci grup geleneksel bir dini inanç şeklindedir. İçinde

⁴² Atik, "Dini Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış", 738.

⁴³ Atik, *Ernest Harms ve Ronald Goldman'ın Dini Gelişim Kuramları Bağlamında Dini İçerikli Çocuk Kitapları*, 20.

⁴⁴ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dini Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 57.

bulunduğu çevrenin dini tutumlarını benimser. İkinci grup kendilerine özgü bir dini düşünce ortaya koyar. Dinin dogmatik tarafıyla ilgili değıllerdir. Dini kavramları bağımsızca düşünürler. Üçüncü grup ise dini tasavvurlarını çevrelerinden farklı olarak ifade eder.⁴⁵

2.2.2. David Elkind ve Arayış Teorisi

David Elkind, dinin zihinsel gelişimin doğal bir sonucu olduğunu, düşünsel ilerlemenin biyolojik temelleriyle bireysel deneyimlerin birbirini etkilediğini ortaya koyar. Özellikle dört temel ardışık zihinsel gelişim ögesi olan zihinde tutma, ifade etmeyi, ilişkilendirmeyi, kavramayı öğrenmenin Piaget'nin bilişsel gelişim evrelerine uygun olacak şekilde dini gelişimde son derece önemli olduğunu belirtmiştir. Onun araştırmaları, çocuklardaki dini anlayış konusunda Piaget'in yaklaşımını destekler.⁴⁶

İnanç gelişimini dört evrede ele almıştır. Bunlar:

1. Korunma-Himaye Arayışı: 0-2 yaş arasını kapsayan bu dönemde bebekler öncelikle gözlerinin önünden kaybolan nesneleri aramaya başlar ve nesne sürekliliği kazanırlar. Bu durum zamanla sürekli var olma düşüncesini arka planını oluşturur ve çocuklar süreklilik arayışlarına cevabını din ve inançta bulurlar. Kısacası nesne sürekliliğinin kazanılması dini düşüncenin temelini oluşturur.

2. Temsil Arayışı: 2-6 yaş arasını kapsayan bu dönemde Tanrı kavramıyla karşılaşan çocuklar zihninde onu temsil edecek şeyleri aramaya başlar. Bu arayışa en iyi cevabı ise dini inançlar verir ve bu cevaplar onu tatmin eder.

3. İlişki Arayışı: 7-12 yaş arasında ise çocuklar Tanrı kavramını iyice benimserler ve onunla nasıl ilişki kurulacağını araştırırlar. Bu arayışın cevabını da yine dinde bulurlar.

4. İdrak Arayışı: Ergenlik dönemi kapsayan bu dönemde kişiler teorik ve soyut bir biçimde düşünmeye başlarlar. Davranışların arkasında yatan nedenleri anlamaya çalışan ergenin idrak arayışında dini inançlar yol gösterici olur.⁴⁷

⁴⁵ Atik, Ernest Harms ve Ronald Goldman'ın Dini Gelişim Kuramları Bağlamında Dini İçerikli Çocuk Kitapları, 24.

⁴⁶ Ralf W. Hood vd., "Dini Gelişim Kuramları", çev. M. Doğan Karacoşkun, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/4 (2004), 209.

⁴⁷ Asım Yapıcı, "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Din Psikolojisi Özel Sayısı* (2016), 88.

2.2.3. Ronald Goldman ve Dini Düşünce Gelişimi Teorisi

Goldman da Piaget'in bilişsel gelişim teorisini dini düşüncenin, dini olmayan düşünceden şekil ve yöntem açısından farklı olmadığı iddiasıyla dini düşünceye uygulamıştır. Yapmış olduğu çalışmada, 5-15 yaş aralığında bulunan çocuklara dini çağrışımlı resimler ve İncil'deki hikâyeler hakkında sorular sormuş, sorulara verilen cevapları Piaget'in farklı gelişim evreleri doğrultusunda inceleyerek analiz etmiştir. Yaptığı çalışma sonucunda o da Elkind gibi, dini düşüncenin bilişsel gelişime benzeyen bir ilerlemesinin bulunduğu sonucuna ulaşmıştır.⁴⁸

Yaptığı çalışmada inanç gelişimini üç evrede ortaya koymuştur. Bunlar:

1. İşlem Öncesi Sezgisel Düşünce: Çocuğun doğumundan 7-8 yaşlarına kadar olan dönemi ifade eder. Bu dönemde hayata dair gerçek bir fikri ve tutarlı bir dini düşünce yoktur.
2. Somut Düşünce: 7-8 yaşından 13-14 yaşına kadar olan dönemi ifade eder. Bu aşamada sezgisel düşünceden mantıksal açıklamaya doğru yönelir. Ama tam anlamıyla mantıksal açıklamalarda yapamayabilir.
3. Soyut Düşünce: 13-14 yaş ve ilerisini ifade eder. Bu aşamada çocuk soyut ve sembolik olarak düşünebilir. Düşünceleri somut düşünce aşamasına göre daha tutarlıdır. Düşüncelerinde artık teoriden gerçeğe doğru ilerleyebilir.⁴⁹

Sonuç olarak Elkind ve Goldman'ın çalışmaları, dini düşünce gelişimini anlama konusunda Piaget'nin teorisini esas alarak oluşturdukları çerçevenin yararını görmüşler, ahlak, inanç, Tanrı kavramı ve ibadet gelişimi ile ilgili alanlarda kendilerinden sonra yapılan çalışmalara ortam hazırlamışlardır.⁵⁰

2.3. Psikanalitik Teoriler

Psikanalitik teoriler içerisinde dini gelişimi ele alan teoriler Freud ve Psikanaliz teorisi, Erikson ve Psiko-sosyal Gelişim Teorisi, Jung ve Bireyleşme Teorisi, Kirkpatrick ve Bağlanma Teorisidir.

⁴⁸ Hood vd., "Dini Gelişim Kuramları", 209.

⁴⁹ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dini Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 51.

⁵⁰ Hood vd., "Dini Gelişim Kuramları"211.

2.3.1. Freud ve Psikanaliz Teorisi

Psikanalizin kurucusu Sigmund Freud'dur. Freud'un kendi başına bir dini gelişim teorisi yoktur. Onun din konusundaki görüşleri dindarlar üzerine yapmış olduğu gözlemler veya dindarların katıldığı çalışmalarına dayanmaz. Freud, genellikle dini indirgemeci bir yaklaşımla ele almış ve Tanrının yüceltilmiş bir baba figürü olduğunu savunmuştur. Ona göre çocukluk döneminde her şeye gücü yeten bir baba figürünü korumak ve devam ettirmek isteyen insanlar, aynı imajda bir Tanrı yaratmışlardır. Bu nedenle din, insanın çaresizlik durumlarında başvurup sığındığı bir yanılsamadan başka bir şey değildir. İnsanların kutsala yönelmeleri doğuştan bir dini nitelik taşımaları, yüce bir varlıkla iletişim kurmaları gibi dinin temel yapılarını reddetmiştir.⁵¹

2.3.2. Erikson ve Psiko-Sosyal Gelişim Teorisi

Erik Erikson ise Freud'un öğrencilerinden birdir. Onun teorisi, Freud'un ortaya koyduğu teoriyle benzerlik gösterse de temel noktalarında farklılıklar vardır. Erikson'un gelişim teorisinde kişilik gelişimi sadece çocukluk döneminde kalmaz yaşam boyunca devam eder. Teorisinde Freud'un aksine cinsel gelişimin yerine sosyal gelişimi temel alır. Sekiz evreden oluşan teorisinde her evre içerisinde temel bir problemle karşılaşılır ve bu problemlerle başa çıkma şekli kişiliği açısından önem taşır. Bununla birlikte bu gelişim sosyal çevreden etkilenir.⁵²

Tablo 3

*Freud ve Erikson'a göre gelişim evreleri*⁵³

Dönem ve yaş aralığı	Freud	Erikson	Etkilenilen kişiler	Kazanılması olası en iyi özellikler
1: (0-1 yaş)	Oral	Güvene karşı güvensizlik	Anne ya da onun yerine geçen yetişkin	Güven ve iyimserlik
2: (1-3 yaş)	Anal	Bağımsızlığa karşı utanma	Anne-baba ya da onun yerine geçen yetişkin	Kendi kendini kontrol etme duygusu

⁵¹ Atik, "Dini Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış", 735.

⁵² Albayrak, Fritz K. Oser ve Dini Gelişim Teorisi, 26.

⁵³ Senemoğlu, Gelişim Öğrenme ve Öğretim: Kuramdan Uygulamaya, 86.

Tablo 3 (devamı)

3: (3-6 yaş)	Fallik	Girişkenliğe karşı suçluluk	Aile	Amaçlılık, yönlülük
4: (6-12 yaş)	Gizil	Başarıya karşı aşağılık duygusu	Okul, arkadaş ve komşular	Okulla ilişkili becerilerde yeterlik
5: (12-18 yaş)	Genital	Kimlik kazanmaya karşı rol karmaşası	Akran grupları, lider modelleri	Kendine uygun bir kimlik seçme
6: (genç yetişkinlik)		Dostluk kazanmaya karşı yalnız kalma	Dostlar; flört, arkadaşlar	Yakın dostluk kurma ve kariyer
7: (orta yetişkinlik)		Üretkenliğe karşı duraklama	Ev ve iş arkadaşları	Aile, toplumun gelişiminde katkı
8:(ileri yetişkinlik)		Benlik bütünlüğüne karşı umutsuzluk	Tüm insanlık	Eksikliğiyle kendini kabul, ölümden korkmama.

Erikson'un ortaya koyduğu bu sekiz çatışma evresi dini gelişim içinde bir model oluşturmuştur. Çünkü teorideki evrelerin genel özellikleri, kişinin Tanrı ile olan ilişkisini belirleyip davranışlarını düzenlediği için dini bir görünüme de sahiptir. Erikson, Luther üzerine yazmış olduğu kitapta birey olarak gelişmenin aynı zamanda inanç açısından da gelişmek anlamına geldiğini, dini gelişimin insani bir süreç olduğunu ortaya koymak istemiştir.⁵⁴

2.3.3. Jung ve Bireyleşme Teorisi

Jung'ın bireyleşme teorisinde; bireyleşme, kişinin kendini bulduğu ruhsal bir yolculuğu, kendini gerçekleştirme, zıtlıkları birleştirerek bastırılan yönleri kabul etme, bilinç ve bilinçaltının birleşmesini ifade eder. Bireyleşme sürecinde amaç, bilinci kuvvetlendirerek bilinçaltının Kutsal Güce sahip içerikleri karşısından bilincini genişletmektir. Bireyleşme aynı zamanda dindarlaşma sürecidir. Jung'ın dini konudaki görüşleri hem hasta hem de sağlıklı bireyleri gözlemlerine dayanır. Tanrı'yı insan için

⁵⁴ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 145.

önemli bir faktör olarak değerlendirir ve aşkın boyutuna girmeden onu insani boyutuyla ele alır.⁵⁵

Jung, dini insan hayatının önemli bir problemi olarak ele almış ve dinin insanın ruhsal bütünlüğünü sağladığını ifade etmiştir. Ona göre dini süreçler insanın bilinçdışında faaliyet göstermektedir ve gerçek bir dindarlıkla ruh keşfedilebilir. Modern insanın ruhsal yapısının ihmal edilmesi, geçmiş ve değerleriyle olan bağının koparılması kendine yabancılaşmasına sebep olur. Bu olumsuz durumdan kurtuluş, içsel dinamiklerin farkına varılarak geliştirilmesiyle sağlanabilir. Bu anlamda da bireyleşme ön plana çıkar. Bireyleşme ile kişi kendi özelliklerinin farkına vararak niteliklerini geliştirecektir. Bireyleşen kişi kendi iç dünyasıyla uyumlu hale gelerek toplum içinde “kendi” olarak varlığını sürdürebilecektir.⁵⁶

Jung’a göre dini gelişim 3 evreye ayrılmaktadır. Bunlar:

1. Baba evresi: bu evrede Tanrı, tabiat ve baba özdeştir. Bireyleşmenin henüz başlamadığı çocukluk dönemini ifade eder.
2. Oğul evresi: Bireyleşmenin yeni ortaya çıktığı evredir. Ego özgür olmaya çalışır ve bu çaba, aile ve Tanrı kavramlarının sorgulanmasını da yanında getirir.
3. Kutsal Ruh evresi: Bu evrede birey, toplum ve Tanrı’yla bütünleşerek olgun bir kişiliğe sahip olur.⁵⁷

2.3.4. Kirkpatrick ve Bağlanma Teorisi

Bağlanma teorisinde, çocuk ve aile arasındaki duygusal ilişkinin çocuğun sonraki yaşamında dindarlığı nasıl etkilediği ortaya konulmaya çalışılır. Bu teoriyle çocukluğun ilk dönemlerinde gelişim süreçleri ile din arasındaki ilişkinin ergenlik ve yetişkinlik dönemi dindarlığına etkisi açıklanmaya çalışılır. Kirkpatrick, çocuk ile ebeveyn arasındaki bağlanma stiline, ilerdeki yaş dönemlerinde çocuğun Tanrı ile ilişkisini belirlediğini ifade eder.⁵⁸

⁵⁵ Atik, “Dini Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış”, 736.

⁵⁶ Tuncer, *Batı’da ve Türkiye’deki Dini Gelişim Modellerinin Kuram Ve Yöntem Açısından Karşılaştırılması*, 44.

⁵⁷ Atik, “Dini Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış”, 736.

⁵⁸ Atik, “Dini Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış” 735.

Bireylerin hayatlarının ilk dönemlerinden itibaren yakın çevreleriyle kurdukları ilişki gelişimlerini birçok yönden etkiler. Anne ile çocuk arasında var olan güven eksenli ilişki sonucunda çocuk, kendine güvenen, iletişime açık, ruhsal olarak sağlıklı ve istikrarlı bir kişiliğe sahip olur. Annesinden ayrı ya da yeterli sevgi göremeyen çocuklarsa kaygılı, saldırgan davranışlar sergileyerek yetişkinlikte depresyon, umutsuzluk gibi sorunlar yaşayan bir kişilik ortaya koyar.⁵⁹

Kirkpatrick, çocukluğun ilk dönemlerinde birincil kişinin tutumları ile Tanrı tasavvuru arasında önemli benzerliklerin bulunduğunu ifade eder ve bu bağlamda üç tür ilişki ortaya çıkar. Bunlar:

1. Güvenli İlişki: Çocuk ile ebeveynleri arasında var olan güven odaklı ilişki bireyin Tanrı ile olan ilişkisini olumlu şekilde etkiler. Bu şekilde güvenli bağlanma ilişkisi olan kişilerin Tanrı inançları güvenilir ve itimat etmeye layık bir Tanrı şeklindedir. Güvenli bağlanan kişiler kaçınmalı ve kararsız bağlanan kişilere göre daha yüksek bir teslimiyet gösterirler. Bu kişiler kendilerini güvende hisseder ve kaygılarından kurtularak huzurlu ve mutlu olurlar.

2. Kaçınmalı İlişki: Çocuk ve ebeveynleri arasında var olan bazen mesafeli, ebeveyn odaklı, sorumsuz ilişki bireyin Tanrı ile olan ilişkisinde az ilgi ve sevilme olarak ortaya çıkar. Bu ilişkide Tanrı soğuk, ilgisiz ve bireyin sorunlarına kayıtsız olarak algılanır. Bu şekilde bir ilişki içerisinde olanlar dini inançlardan ve Tanrı ile ilgili ilişkilerden uzak dururlar.

3. Kararsız İlişki: Çocuk ve ebeveynleri arasındaki bazen sıcak bazen soğuk, kararsız ilişki bireyin Tanrı ile olan ilişkisinde Tanrı'nın da tutarsız olduğu ve sevgisini anlaşılmaz bir şekilde gösterdiği şeklinde yorumlanır. Kaçınmalı ve kararsız bağlanma şekline sahip kişilerin güvenli bağlanma şekline sahip kişilere göre daha yüksek ani din değiştirme davranışları gösterdikleri de görülmüştür.⁶⁰

2.4. Ömür Boyu Gelişim Teorileri

İnsan, ömür boyu dinle ilişkili ve sürekli bir gelişim süreci içerisinde olduğundan, ömür boyu dini gelişimin farklı yönlerini ele alan teoriler ortaya çıkmıştır.

⁵⁹ Tuncer, *Batı'da ve Türkiye'deki Dini Gelişim Modellerinin Kuram ve Yöntem Açısından Karşılaştırılması*, 64.

⁶⁰ Tuncer, *Batı'da ve Türkiye'deki Dini Gelişim Modellerinin Kuram ve Yöntem Açısından Karşılaştırılması*, 66.

Bu teorilerin ortak özelliği ise diğer teorilerde olduğu gibi dini gelişimi belirli bir yaşla sınırlandırmamaları ve dışa bağlı inançtan içselliğe doğru bir gelişim olarak değerlendirmeleridir.⁶¹ Ömür boyu gelişim teorilerinden en belli başlıcaları; Fowler'ın İnanç Gelişimi Teorisi, Oser ve Gmünder'in Dini Yargı Gelişimi Teorisi ve Meadow-Kahoe Teorisidir.

2.4.1. James W. Fowler'ın İnanç Gelişimi Teorisi

James W. Fowler, dini inancın Piaget'nin bilişsel gelişim teorisi ve Kohlberg'in ahlaki gelişim teorisi ile benzer bir şekilde, ardışık evreler halinde geliştiğini söyler. İnanç dini kapsar ancak onunla sınırlı değildir. Daha dinamik ve kapsamlı bir insan deneyimidir ve göreceli bir değerler merkezini içerir. İman, bilinçli veya bilinçsiz motivasyonları içeren, bireysel bir iç derinliktir. Bununla beraber inanç, yaşamsal öneme sahip olan aile, millet, güç, para ve cinsellik gibi değerlerden biridir.⁶² Görüldüğü gibi Fowler iman ve inancı birbirinden farklı bir şekilde tanımlamaktadır. İmanı inançtan daha derin bir kavram olarak ele alır.

Fowler, yaklaşık 18 yıl süren çalışması ve beş yüz kişi ile yapmış olduğu mülakatlar sonucunda inancı birbiriyle ilişkili yedi boyutta ifade eder. Her bir boyut diğeriyle ilişki içinde olan bir bütünlük içindedir. Bu evreler şunlardır:

1. İlkse İman (Anne karnında ve yaşamın ilk ayları müddetince): Bu ilk evre dil gelişiminden önceki dönemdir ve imanın temelini oluşturur. Bu evrede aile çok önemlidir.
2. Sezgisel / Yansıtıcı İman (İlk çocukluk): Dilin öğrenilmesiyle ortaya çıkan evredir. Ahlaki duygu ve ilkeler ortaya çıkmaya başlar. Tanrı tasavvuru bilinçli bir şekilde kendisini gösterir. Hayatın inanç bağlamında yönlendirilmesinde önemli bir yere sahiptir.
3. Mitsel / Lafzi (Literal) İman (İlkokul Yılları): Bu dönemde somut düşünme gelişmiştir ve çocuk gerçeği hayalden ayırabilir.
4. Sentetik / Geleneksel İman (İlk ergenlik): Bu dönemde soyut düşünce gelişmeye başlar ve karşılıklı kişiler arası bir düşünce kabiliyeti görülür. Bu dönemde kişilik ve kimlik oluşturulur. Rol modeller önemli bir etkiye sahiptir.

⁶¹ Atık, "Dini Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış".736

⁶² Hood vd., "Dini Gelişim Kuramları", 216.

5. Bireyleştirici / Yansıtıcı İman (Son ergenlik ve genç yetişkinlik): Bu evrede kişi öncelikle inanç ve değerleri sorgular, inceler ve eleştirir. İmanı hakkında açıklık elde eder. Kutsalla olan ilişkisini de kaybedebilir. Bu dönemde artık kişi kendi hayatını üstlenip benliğini oluşturarak bireyleşir.

6. Birleştirici İman (Orta yaş veya sonrası): Bu evrede hayat içindeki zıtlıklar bütünleşerek benimsenir, bu zıtlıkları bütünleştirmeye yönelik dini boyutlar mevcuttur.

7. Evrenselleştirici İman (Belirsiz Yaş): Bu evredeki kişiler Tanrı'nın bakış açısıyla özdeşleşmiştir. Kişi çevresinde sevgi ve adalet abidesi olarak yaşar. Bu kişiler çoğu zaman doğal yollarla ölmezler çünkü onları hem özgürleştiren hem de tehdit eden kimseler olarak tanırız.⁶³

2.4.2. Fritz Oser'in Dini Yargı Gelişimi Teorisi

Oser, dini gelişimin dini yargı yönüne odaklanmıştır. Dinin yargı, kişilerin özellikle kendisi veya sevdiklerinin ölümle karşı karşıya gelmesi gibi durumlarda yaşanan olayları kendi iç dünyasında işlemesidir. Dini yargı, dini bilgiden farklıdır çünkü dini bilgi, herhangi bir kaynaktan elde edilebilirken dini yargı bireyin iç dünyasında meydana gelen değişimlerdir. Dini yargı, birbiriyle çatışan değerler arasında bir denge gerektirir. Dini yargı gelişimi de hem İnsan-Tanrı ilişkisindeki farklılaşma hem de zıtlıklar arasındaki değişen ilişkilerle karakterize edilir.⁶⁴

Oser'in teorisi, kriz anlarında insanların yaşadıkları tecrübelerle kendisinde oluşan dini yargıyı esas alan bir gelişimi esas alır. Yaptığı çalışmalarda kişilere okuma parçaları verir. “Bu parçalarda geçen kahramanın yerinde siz olsaydınız ne yapardınız?” sorusunu yönelterek kişilerde dengesizlik oluşturulur ve bu dengesizliğin çözülüp denge durumuna dini yargı yoluyla nasıl ulaştığının inceler. İnsanların Tanrı'ya ilişkin bireysel deneyimlerinden aktardıklarından hareketle, gelişim evrelerinin farklı şekillerde olacağını ileri sürer. Araştırmaları sonucunda dini gelişimde beş evreye ulaşır.⁶⁵

⁶³ James Fowler, “İman Bilincinin Evreleri”, çev. Ali Mehmedoğlu, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2000), 92.

⁶⁴ Ahmet Çın, *İlk Çocukluk Döneminde Çocuğun Din Eğitimi ve Ailenin Din Eğitimine Etkisi (Diyarbakır Örneği)* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 103.

⁶⁵ Hood vd., “Dini Gelişim Kuramları”, 219.

1. Bütünsel Kararlılık Yönelimi: Tanrı, dünyaya sürekli müdahale eden ve emir ve yasaklarına uyulmazsa cezalandıran, aynı zamanda ödüllendirebilen bir varlık olarak kabul edilir. Tek taraflı bir otoritenin kabulü söz konusudur. İnsanlar, Tanrı tarafından yönetilmekte olan olayları yerine getiren, yaşayan bir araç olarak algılanır.

2. Karşılıklı İlişki Yönelimi: Tanrı, dışsal ve her şeye gücü yeten, ödüllendiren ve cezalandıran bir varlıktır. Ancak insan emir ve yasaklara uyarak Tanrı'yı etkileyebilir. Bu evrede olumlu veya olumsuz şekilde ortaya çıkan olayların sebebi Tanrı'nın yapılmasını istediği görevlerin yerine getirilmemesi ve bunun sonucu olarak da Tanrı'nın hoşnut olmaması olarak algılanır.

3. Mutlak Bağımsızlık Yönelimi: Tanrı daha az etkili bir varlık olarak dünyadan dışarı itilmeye başlar. Şahıslar dünyadan ve kendi hayatlarından sorumlu olduğunu düşünmeye başlar. Bu evre kişinin en sorumlu ve kararlı olduğu evredir çünkü artık Tanrı'nın etkisi önemli değildir.

4. Özerklik ve Tanrısal Plan Yönelimi: Tanrı, içkin bir varlık olarak yeniden algılanır. İnsanlar, artık sorumluluğunun kısmi olduğunu, her şeyi kendilerinin yapamayacağını, Tanrı'nın bir planı olduğunu düşünmeye başlar. İnsan, planlanmış bir evrende kendi kararlarını verebilen bir birey olarak algılanır.

5. Öznelerarası ve Özerk Dini Yönelim: Tanrı aşkın ve içkin olarak bireyin bütün davranışlarını etkiler. Bu evrede birey kaderini kendisinin belirlediğinin, verdiği kararın Tanrı'nın vereceği karardan farksız olduğunun bilincindedir.⁶⁶

2.4.3. Meadow- Kahoe Teorisi

Meadow ve Kahoe'nin ortaya koydukları teoriye göre birey, dış güdümlü inançtan geleneksel inanca, oradan iç güdümlü inanca, son olarak da özerk inanca ulaşmaktadır. İç güdümlü inanç da din, dışsal zorlama olmadan hayatın amacı olarak görülür. İnanç yaşamın temel motivasyonu durumundadır.⁶⁷

Dışsal güdümlü inançta ise birey dini ihtiyaçlarını karşılamak için bir araç olarak görür. Faydacılık ön plandadır.⁶⁸

⁶⁶ Albayrak, *Fritz K. Oser ve Dini Gelişim Teorisi*, 56.

⁶⁷ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 277.

⁶⁸ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 278.

Dışsal ve içsel evreler arasında yer alan geleneksel din evresinde dışsal bir destekle yapılmaya başlanan dini davranışlar geleneksel dindarlık tipinden ayrılır ve inancını içselleştirir. Daha sonra ise son aşama olan dini özerklik ve bağımsızlık aşamasına hazır hale gelir. Dış güdümlü inanç sabit bir inanç özelliği taşıırken iç güdümlü inanç sorgulayıcı bir yapıya sahiptir ve az sayıda insan bu aşamaya ulaşabilir.⁶⁹

2.5. Bütünsel Yaklaşımlar

Dini gelişim teorileri içerisinde insandaki dini gelişimi bütünsel ve mükemmel bir şekilde ortaya koyan bir teori olmadığı gerekçesiyle Reich, bireylerin dini gelişimini açıklamaya çalışan yaklaşımların ancak belli durumlarda fonksiyonel olabileceğini dikkat çekerek bütünsel yaklaşımı ortaya koyar.⁷⁰

2.5.1. Reich'in Tümlayıcı Muhakeme Teorisi

Reich'in "tümlayıcı muhakeme" adını verdiği yeni modelde bilişsel güçte adım adım ilerleme öngörür. Birey, gelişim evrelerinin ilk aşamalarında iki farklı düşüncenin aynı anda doğru olabileceğini düşünemediğinden bunlardan sadece birini doğru kabul eder. Orta aşamada iki düşüncenin de aynı anda doğru olma ihtimalini düşünür. Son aşamada ise iki düşüncenin de aynı anda doğru olabileceğini ve öyle olması gerektiğine inanır.⁷¹

Tümlayıcı muhakemenin gelişim aşamaları beş aşamadan oluşmaktadır. Bunlar:

1. Kategorik Muhakeme: Bu aşamada kişi A ve B diyebileceğimiz iki ayrı düşünceden biri diğerine tercih edilir. Her iki düşüncede birbirinde farklı olarak düşünülür.
2. Örtük Muhakeme: A ve B dediğimiz iki ayrı düşüncenin her ikisinin de doğru olabileceği düşünülür.
3. Kategori Ötesi Muhakeme: A ve B'nin her ikisinin de tek başlarına doğru olmadığı düşünülür ancak her ikisine de kısmen ihtiyaç duyulabilir.

⁶⁹ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 280.

⁷⁰ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 287.

⁷¹ Atik, "Dini Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış", 737.

4. Örtük Ötesi Muhakeme: A ve B tek başına doğru değildir ancak onlar arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmak gerekir.

5. Aşkın Muhakeme: A ve B ile birlikte C'nin de doğru olabileceği düşünülür. Üçü arasında genelleştirilmiş bütünüleyici bir teori ortaya konulabilir.⁷²

2.6. İslami Perspektif

Dini gelişim teorilerini incelediğimizde bu teorilerin çoğunlukla batı kaynaklı olduğunu bu nedenle de Müslüman bireyler üzerinde fazlaca inceleme yapılmadığını görürüz. İslami açıdan ise dini gelişimi ele alan iki yaklaşım mevcuttur. Bu yaklaşımlar Tasavvufi yaklaşım ve Karaca modelidir.

2.6.1. Tasavvufi Yaklaşım

Tasavvuf; İslam'ın ruh hayatı ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) şahsında temsil ettiği manevi otoritenin, müesseseleşmiş ve günümüze kadar yaygınlaşarak gelmiş şeklidir.⁷³

Tasavvufun tarifi konusunda kesin bir görüş birliği yoktur. Çünkü tasavvuf tecrübeye dayanır ve her mutasavvıf onu kendince tarif etmiştir. Bu nedenle tasavvuf tariflerini bine çıkaranlar, hatta “mutasavvıfların adedince” diyenlerde olmuştur.⁷⁴

Tasavvufta dini gelişim süreci yedi evre şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

1. Evre – Tövbe: Dini gelişimin ilk evresi olan tövbe, kişinin dinin ruhuna uymayan davranış ve kötü alışkanlıklardan vazgeçmesini, samimiyetle güzel davranışlara yönelmesini ifade eder. Tövbenin de üç aşaması vardır. Bunlar; işlenen günahlardan pişmanlık duymak, kötü davranışları terk etmek ve bu davranışlara tekrar dönmeye azmetmektir.⁷⁵

2. Evre – Vera: Vera, dinin yasakladığı günahlardan ve şüpheli şeylerden uzak durmak demektir. Tövbe evresinde duyulan suçluluk duygusu bu evrede korku hissi uyandırır ve bunun sonucu olarak mübahlara dahi ihtiyatla yaklaşılır. Korku ile birlikte umut hissi de mevcuttur. Umut korkuyla birlikte yaşanır.⁷⁶

⁷² Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 292.

⁷³ Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 17.

⁷⁴ Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 28.

⁷⁵ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 335.

⁷⁶ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 337.

3. Evre- Zühd: Zühd, dünyasal şeyleri özlemek ve arzulamaktan vazgeçmektir. Hırstan sıyrılmak anlamına gelen zühdde kişi mal sahibi olmasına rağmen zahid olabileceği gibi, hiçbir şeye sahip olmadığı halde zahid olmayabilir. Bu evrede kişi maddesel kayıplara takılıp kalmaz.⁷⁷

4. Evre – Fakr: Fakr, arzu ve isteklerden kurtuluş manasında yoksulluk anlamına gelir. Bu evrede kişi iç huzur ve güvenlik hisseder. Gerçek yoksulluğun göstergesi kişinin iç dünyasında daha çok edinme arzusu hissetmemek, mevki kaygısına köle olmamaktır.⁷⁸

5. Evre – Sabır: Sabır, olumsuz şartlar karşısında tahammül, dayanma, bu şartları şikâyet etmeden metanetle karşılama anlamına gelir. Bu evrede kader inancı devreye girer ve kişi nefsin kışkırtmalarına karşı da mücadele eder. Sabır, içerisinde tembellik ve ihmal olmadan sorunun çözümünde elden gelen çabayı göstermeyi de gerektirir.⁷⁹

6. Evre – Tevekkül: Tevekkül, yaratıcıya mutlak güven anlamına gelir. Bu evrede kişi Yaratıcının her şeyin üstünde egemenlik sahibi olduğunu kabul eder.⁸⁰

7. Evre – Rıza: Rıza, uzlaşma, kanaat, gönül hoşluğu manalarına gelir. Kişilerde var olan derin bir içsel tatmini ifade eder. Rıza, kâinatta çelişki, kötülük, çirkinlik görmeden Yaratıcının iradesine mutlak bir teslimiyet göstermektir. Hayat olduğu gibi kabul edilir.⁸¹

2.6.2. Karaca Modeli

Karaca, ortaya koymuş olduğu dini gelişim modelinde hem sufi gelişim modelinden hem de gelişim teorilerinden yararlanmışır. Zira sufi gelişim modelinde çocukluk ve gençlik döneminde meydana gelen dini gelişimle fazla ilgilenilmemiştir.⁸²

Karaca modelinin merkezinde “davranış” bulunmaktadır. Davranış kavramı sadece bir eylemi değil beraberinde bir düşünce sürecini de ifade eder. Davranışın

⁷⁷ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 339.

⁷⁸ Kemal Sayar, “Geçmişin Bilgeliği Bugünün Psikoterapileriyle Buluşabilir mi? Sufi Psikolojisi Örneği”, *Sufi Psikolojisi* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2019), 40-41.

⁷⁹ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 343.

⁸⁰ Sayar, “Sufi Psikolojisi Örneği”, 43.

⁸¹ Sayar, “Sufi Psikolojisi Örneği”, 43.

⁸² Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 358.

referans noktası ise Kur'an, sahih sünnet ve İslam bilginlerinin üzerinde icma ettikleri davranışların tamamıdır.⁸³

Bu modelde dini gelişimde ilham da kabul edilir ve ilham vasıtasıyla gerçekleşen “vehbi bilgi” dini gelişim için önemli bir motivasyon olarak görülür. Dinamik bir özelliğe sahip olan modelde her zaman duraklama ve geriye gidiş mümkündür. Gelişimin son noktasında bulunan kişiler bile geri dönüş yaşayabilirler.⁸⁴

Karaca, dini gelişimi birikimli bir süreç olarak kabul eder ve dini gelişimin hızının, dine verilen önem, dini uygulamaların yoğunluğu, dinsel bilgi birikimi ve dinin yaşam üzerine olan etkisiyle orantılı olarak değiştiğini ifade eder.⁸⁵

Karaca'nın İslâmî terminolojiden ve gelişim teorilerinden destek alarak üç evrede topladığı dinî gelişim modeli şu şekildedir:

1. Duygusal Eğilimler ve Dinsel Hazırlık Evresi

1.aşama: Temel İhtiyaçlar ve Arzular (0–2 yaş): Bu evre, dinsel fıtratın henüz aktifleşmediği, daha çok fizyolojik ve psiko-sosyal güdülerin etkili olduğu bir aşamadır. Başkalarıyla ilişki ve bağlılık bu aşamada başlar.⁸⁶

2.aşama: Duygusal Bağlılık ve Taklit (3–6 yaş): İlk dönemde oluşmaya başlayan bağlılık bu dönemde genişler. Aile bireylerinin davranışları taklit edilmeye başlanır. Ailede dini ritüeller icra ediliyorsa ibadetlerde taklit edilmeye başlanır.⁸⁷

3.aşama: Şaşkınlık ve Özlem (7–12 yaş): Ebeveynlerinin güçlerinin sınırlı olduğunu keşfetmeye başlayan çocuklar bu dönemde bir kırılma noktası yaşar. Bu kırılma ile ortaya çıkan boşluk çocuklarda üstün güç arzu ve özlemini ortaya çıkararak Allah inancı ebeveynlerden oluşan boşluğu doldurmaya başlar.⁸⁸

2. Dini İlginin Uyanışı ve Sorgulama Evresi

1.aşama: Dini Uyanış (13–16 yaş): Bu dönemde çocuklar din hakkında sorular sormaya başlarlar. Soyut işlem yeteneğinin gelişmesiyle birlikte artık Allah'ı sıfatlarıyla birlikte hayal edebilir ve Onunla daha çok meşgul olurlar.⁸⁹

⁸³ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 378.

⁸⁴ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 383.

⁸⁵ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 386.

⁸⁶ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 365.

⁸⁷ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 366.

⁸⁸ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 367.

⁸⁹ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 369.

2.aşama: Sorgulama ve Tahkik (17–22 yaş): Bu evrede önceki evrelerde var olan genel kabullerin anlamını keşfetme süreci başlar. Artık çocuklar yeni öğrendikleri şeyleri kabul için kanıt aramaya başlarlar. Ergenlik dönemi ile birlikte ortaya çıkan duygusal iniş çıkışlar onları hayatın anlamı üzerine düşünmeye yönlendirir ve böylece dini gelişimde ikinci bir kırılma noktası oluşur. Allah'ın daha derinden kavranması gerçekleşir ancak sorgulamada meydana gelebilecek bazı olumsuzluklar kişiyi dinden kopma noktasına da getirebilir.⁹⁰

3. Uyum ve İstikrar Evresi

1.aşama: Uyum (23–39 yaş): Bir önceki aşamada yaşanan hayatın anlamı üzerine sorgulamalardan başarıyla çıkan kişi, öncesine oranla daha güçlü bir inanca sahip olur. Bununla birlikte yeni sorumluluklar da ortaya çıkar. Ergenliğin bitişiyle birlikte oluşan çatışmaların sona ermesi bu sorumluluklarla uyum içinde olunmasına yardımcı olur.⁹¹

2.aşama: Dinsel Olgunluk (40+ yaş): Dini olgunluk ile kişisel olgunluk bir bütün şeklindedir. Çünkü dini ve kişisel gelişim uzun bir zaman içerisinde gerekli bilgilerin ve kazanımların yeterince elde edilmesi ve bunların hayata geçirilmesi sonucu sağlanır.⁹²

Tablo 4

*Karaca'nın dini gelişim evreleri*⁹³

Karaca'nın Dini Gelişim Modeli	
1. Duygusal Eğilimler ve Dinsel Hazırlık Evresi (0–12 yaş)	a. Temel İhtiyaçlar ve Arzular (0–2 yaş) b. Duygusal Bağlılık ve Taklit (3–6 yaş) c. Şaşkınlık ve Özlem (7–12 yaş)
2. Dini İlginin Uyanışı ve Sorgulama Evresi (13–22 yaş)	a. Dini Uyanış (13–16 yaş) b. Sorgulama ve Tahkik (17–22 yaş)
3. Uyum ve İstikrar Evresi (23–40+ yaş)	a. Uyum (23–39 yaş) b. Dinsel Olgunluk (40+ yaş)

⁹⁰ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 371-373.

⁹¹ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 373.

⁹² Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 375.

⁹³ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 388.

BÖLÜM III

İSLAM'IN İLK DÖNEMLERİNDEKİ İNSANLARIN YENİ DİNE KARŞI YAKLAŞIMLARI

3.1. Hz. Muhammed'e (s.a.v.) Vahyin Gelişi

Hz. Muhammed (s.a.v.), ilk vahyi kırk yaşındayken Hira mağarasında almıştır. Bunun öncesinde ruhen peygamberliğe hazırlanmış ve eğitilmiş, yalnız kalıp uzlete çekilmeye başlayarak Hira mağarasına gelip tefekküre dalmaya başlamıştır. Yine Hira mağarasında olduğu bir gün 610 yılı Ramazan ayının 27. Gecesinde Cebrail kendisine gelerek O'na Alak Suresinin ilk beş ayetini vahyetmiştir.⁹⁴

Bu ayetlerden sonra eşi Hz. Hatice'nin yanına gitmiş, eşi onu tasdik etmiştir. Daha sonra Varaka b. Nevfel'in yanına gitmişler ve Varaka 'da onun peygamberliğini tasdik etmiştir. Bu olaylardan sonra bir süre vahiy kesilmiş, bu durum Hz. Muhammed'i (s.a.v.) çok üzmüş ve ardından Müddessir suresinin ilk ayeti nazil olmuş ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Risalet görevi başlamıştır. Müddessir suresinde kendisine emredildiği şekilde yakın çevresini İslam'a davete başlamış daha sonra aşama aşma davetini genişletmiştir.⁹⁵ Hz. Muhammed'in (s.a.v.) daveti iki ana merhaleden oluşur.

⁹⁴ İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005), 83.

⁹⁵ Muhammed İbn İshak, *Siyer-i İbn-i İshak*, ed. Mekki Yassıkaya (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012), 190-199.

3.1.1. İslam'ın İlk Dönemlerinde Gizli Davet

H. Muhammed (s.a.v.), Allah'ın emri gereği görevini yerine getirirken insanları önce bir olan Allah'a kulluk etmeye ve putlardan vazgeçmeye çağırıyordu. Bunu yaparken şirk konusunda körü körüne bağlı olan Kureyş'in üzerinde ani bir etki yapmasından endişelenerek üç yıl gizli davette bulunmuştur. Gizli davet dönemi aynı zamanda kişileri ferdi olarak dine davet dönemi olmuştur. H. Muhammed (s.a.v.) kendisine akrabalık ya da tanıdıklık bağıyla bağlı olanları ilk etapta davet etmişti.⁹⁶

Bu gizli davet döneminde tebliğin ilk anlarından itibaren kadın-erkek, genç-yaşlı, hür-köle ve Mevla ayrımı yapmadan tüm insanlar dine davet edildi. İlk Müslümanlar genellikle gençlerden oluşmakla birlikte toplumun her kesiminden insanın davete icabet ettiğini görürüz. İslam'ı kabul edenler evlerinde veya تنها alanlarda abdest alıp namaz kılabilirler, toplu halde ibadet edemiyor, Kur'an'ı gizlice okuyorlardı.⁹⁷

İslam'a girenlerin sayısı otuzu aşınca H. Muhammed (s.a.v.), İslam'a davet ve irşad faaliyetleri için Erkam b. Ebu'l-Erkam'ın evini karargâh olarak seçmiştir. Safa tepesinin eteklerinde tebliğe uygun olan bu evde birçok kadın ve erkek Müslüman olmuştur. Bu gizli davet döneminin sonunda yaklaşık kırk kişi Müslüman olmuştur.⁹⁸

3.1.2. İslam'ın İlk Dönemlerinde Açık Davet:

Üç yıl süren gizli davetin ardından H. Muhammed'e (s.a.v.) gelen Şuara Suresi 214. ayetteki "(Önce) en yakın akrabayı uyar" emriyle H. Muhammed (s.a.v.) akrabalarını bir yemeğe çağırarak onları İslam'a davet etmek istedi ancak bu ilk çağırıda başarılı olamadı. İkinci defa bir yemek düzenledi ve bu kez onları İslam'a davet etti. Ancak amcası Ebu Leheb'in ona şiddetle karşı çıkması neticesinde topluluk dağıldı. Bu durumun ardından kendisine indirilen Hicr suresi 94. ayetindeki "Ey Muhammed! Şimdi sen, sana emrolunanı açıkça ortaya koy ve Allah'a ortak koşanlara aldırış etme!" emriyle Safa Tepesine çıkarak insanları etrafına topladı ve onları açıkça

⁹⁶ M. Said Ramazan El-Buti, *Fıkhu's-Siyre Peygamberimiz (s.a.v.) Uygulamasıyla İslam*, çev. Ali Nar - Orhan Aktepe (İstanbul: Gonca Yayınevi, 1987), 95.

⁹⁷ Sarıçam, *H. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 87.

⁹⁸ El-Buti, *Fıkhu's-Siyre*, 96.

İslam'a davet etti. Ancak yine amcası Ebu Leheb'in şiddetli karşı çıkışı sonucunda kalabalık dağılmıştı.⁹⁹

Açık davetin bu şekilde başlamasıyla birlikte Hz. Muhammed (s.a.v.), İslam'ı tüm Mekke'ye tebliğ etmiş oluyordu. Daha sonra Mekke dışında kalan kabilelere, panayırılarda ticaret maksadıyla gelen kabilelere ve hacılara İslam'ı anlatmıştı. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) hem Kureyş'e hem de çevre kabilelere yaptığı bu davet hicrete kadar devam etmiştir.¹⁰⁰

Hz. Muhammed'in (s.a.v.) davetinin ilk dönemlerinde Mekke müşrikleri onun İslam davetine pek karşı çıkmamış ve tartışmaya girmemişlerdi. Ancak o, putları kötülemeye ve putperestliğe karşı konuşmaya, atalarının yanlış yolda ve cehennemde olduğunu söylemeye başlayınca Hz. Muhammed'e (s.a.v.) karşı gelmeye ve düşmanca davranmaya başladılar. Putların ve putperestlerin cehennem yakıtı olacağını bildiren ayetler nazil olunca bu düşmanlıklarını arttırdılar. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) davetini engellemek için her türlü yola başvurmaya başladılar.¹⁰¹

Daveti engellemek için yaptıkları ilk şey Hz. Muhammed (s.a.v.) ve Müslümanlarla alay etmek oldu. Hz. Muhammed'i (s.a.v.) çok iyi tanıdıkları halde onu mecnun, şair, sihirbaz ve kâhin gibi sözlerle itham ettiler. Kur'an'ın Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından yazıldığını iddia etmeye başladıklarında Kur'an'ın ona benzer bir kitap ortaya koymaları konusunda onlara meydan okunmuştur.¹⁰²

Yapmış oldukları düşmanlığı sözlü hakaret, eziyet, işkence ve hatta ölüme kadar götürmüşlerdi özellikle köleler ve kendilerini himaye edecek kimsesi bulunmayan Müslümanlar saldırı ve işkencelere maruz kalıyorlardı. Hz. Muhammed (s.a.v.) de onların bu hakaret ve eziyetlerine bizzat maruz kalmıştır.¹⁰³ Yapılan eziyetler Mekke içerisinde bazı kişilerde Müslümanlara karşı sevgi ve sempatinin artmasına da sebep olmuştur. Bununla birlikte Hz. Muhammed'e (s.a.v.) başvurarak onu vazgeçirmek için bazı uzlaşma tekliflerinde de bulunmuşlar ancak istedikleri sonucu elde edememişlerdir.¹⁰⁴

⁹⁹ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2017), 88.

¹⁰⁰ Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 90.

¹⁰¹ Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 91.

¹⁰² Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 91.

¹⁰³ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 93.

¹⁰⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 97.

Müşriklerin baskılarını arttırması üzerine birer yıl arayla Habeşistan’a hicret gerçekleşmiş hicret edenler rahat bir nefes almıştır. Ancak Mekke’de kalan Müslümanlara ve Haşimoğullarına üç yıl süren bir boykot uygulayarak onları yıpratmaya çalıştılar. Daha sonraki dönemde Ebu Talip ve Hz. Hatice’nin vefatının ardından Hz. Muhammed’i (s.a.v.) daha çok rahatsız etmeye başladılar. Yapılan eziyetler Hz. Muhammed’in (s.a.v.) Medine’ye hicretine kadar devam etti.¹⁰⁵

3.1.3. İlk Müslümanlar

İlk vahyin gelişi ve Hz. Muhammed’e (s.a.v.) Risalet görevinin verilmesiyle birlikte ona ilk inanan kişi eşi Hz. Hatice olmuştur. Hz. Muhammed (s.a.v.), Hz. Hatice’ye “Ben yalnız kaldığım zaman, bir ses işitiyorum Vallahi, bunun bir şeyden dolayı olmasından korktum.” demesinin ardından, Hz. Hatice onu teskin etmiş ve onun peygamberliğine iman etmiştir.¹⁰⁶

Hz. Ali, Hz. Muhammed (s.a.v.) ve Hz. Hatice’yi namaz kılarken gördüğünde onlara bunun ne olduğunu sorunca Hz. Muhammed (s.a.v.) onu İslam’ı kabule, faydası ve zararı olmayan putları terk etmeye davet etti. Hz. Ali, bu durumu babasına sormak istediği zaman ise Hz. Muhammed (s.a.v.) bunu gizli tutmasını istedi. Ertesi gün henüz on yaşlarında olan Hz. Ali’de İslam’ı kabul ederek Müslüman olan ikinci kişi olmuştur.¹⁰⁷

Hz. Ali’nin ardından Müslüman olan isim Hz. Muhammed’in (s.a.v.) azatlı kölesi olan Zeyd b. Harise’dir. Zeyd b. Harise küçük yaşlarda iken annesi ile gitmiş olduğu bir akraba ziyaretinde kaçırılmış ve köle olarak satılmıştır ve Hz. Muhammed’e (s.a.v.) hediye edilmiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.) de onu azad ederek evlatlık edinmişti. İslam geldiğinde İslam’ı kabul ederek ilk Müslümanlardan olmuştur.¹⁰⁸

Aile bireylerinden sonra tebliği ilk kabul eden Hz. Ebu Bekir olmuştur. Hz. Muhammed’in (s.a.v.) kendisine yaptığı İslam tebliğini soru sormadan, tereddüt etmeden hemen kabul etmiştir. Hz. Ebu Bekir, Hz. Muhammed’in (s.a.v.) yakın arkadaşı olan toplumda sevilen ahlaklı ve yumuşak huylu bir insandı. Kureys içinde

¹⁰⁵ Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 107.

¹⁰⁶ İbn İshak, *Siyer-i İbn-i İshak*, 191.

¹⁰⁷ İbn İshak, *Siyer-i İbn-i İshak*, 197.

¹⁰⁸ Bünyamin Erul, “Zeyd b. Hârise”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2013).

en soylu olanlardan biriydi. Müslüman olduğu zaman Müslümanlığını açıkça ilan etmiş gizleme gereği duymamıştı.¹⁰⁹

Aynı zamanda Hz. Muhammed'in (s.a.v.) kızları Zeynep, Rukiye, Ümmü Gülsüm'de Hz. Hatice gibi ilk iman eden kişilerden olmuşlardı. Hz. Fatıma ise o sıralarda henüz 4-5 yaşlarında olan bir çocuktur.¹¹⁰

Bu süreç gizli davet dönemi olarak üç yıl sürmüş daha sonra açıkça devam etmişti. Bu dönemde Hz. Ebu Bekir'in davetiyle önemli sahabilerden Zübeyr b. El-Avvam, Osman b. Affan, Talha b. Ubeydullah, Sa'd b. Ebû Vakkas ve Abdurrahman b. Avf Müslüman olmuşlardır.¹¹¹

Bundan sonra Müslüman olan kişilerin bazılarının isimleri şunlardır: Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Erkam b. Ebû'l-Erkam, Ebû Seleme, Osman b. Maz'un, Ebu Ubeyde b. Hâris, Said b. Zeyd ve hanımı Fatıma binti Hattab, Ayyaş B. Ebû Rebîa ve hanımı Esma binti Selame, Bilal-i Habeşi, Ebu Zer el-Gıfari, Umeyr b. Ebû Vakkas, Amir b. Ebû Vakkas, Abdullah b. Mesud, Habbab b. Eret, Abdullah b. Cahş, Halid b. Said, Amir b. Führeyre, Ammar b. Yasir, Süheyb b. Sinan...¹¹²

Bunların dışında İbn İshak şu isimleri de bize aktarır: Esma binti Ebi Bekr, Aişe binti Ebi Bekr, Kutame b. Maz'un, Abdullah b. Maz'un, Mesud b. el-Fari, Salid b. Amr, Huneys b. Huzafe, Amir b. Rabia, Ebu Ahmed b. Cahş, Cafer b. Ebi Talib ve hanımı Esma binti Amis, Hatib b. el-Haris ve hanımı Esma binti Mücellil, Hattab b. el-Haris ve hanımı Fikhet binti Yesar, Mamer b. el-Haris, Saib b. Osman b. Maz'un, Mutalib b. Ezher ve hanımı Remle binti Ebi Avf, Nuaym b. Abdullah, Emine binti Halef, Htıb b. Amr, Ebu Huzeyfe, Vakıd b. Faïd, Halid b. el-Bükeyr, Amir b. el-Bükeyr, Akil b. el-Bükeyr, İyas İbnü'l-Bükeyr.¹¹³

Burada sayılan isimler dışında elbette ismi sayılacak birçok sahabe vardır. Mekke döneminde Müslüman olan sahabilerin sayısı net olarak bilinmemektedir. Ancak Dimyati'nin yazmış olduğu muhacirler listesinde iki yüz yirmi altı sahabe ismi yer alır.¹¹⁴

¹⁰⁹ İbn İshak, *Siyer-i İbn-i İshak*, 199.

¹¹⁰ Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 86.

¹¹¹ İbn İshak, *Siyer-i İbn-i İshak*, 200.

¹¹² Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 87.

¹¹³ İbn İshak, *Siyer-i İbn-i İshak*, 202.

¹¹⁴ Albert Dietrich, "Abdül'mün'im B. Hallâf Ed-Dimyati'nin Bir Muhacirun Listesi", çev. Fikret Işıltan, *Şarkiyat Mecmuası* 3 (1959), 131.

İlk Müslümanların özelliklerine baktığımızda elbette kadın-erkek, yaşlı-genç, zengin-fakir birçok kişinin bulunduğunu görürüz. İlk Müslüman olan dört isme bakmamız bile bizlere her kesimden insan arasında İslam'ın yayıldığı gösterir. Aynı zamanda Müslüman olan kişiler yalnızca belirli kabilelere mensup olan kişiler değildi. Her kabile içerisinde Müslüman olan kişilerden söz etmek mümkündür. Aksi halde tek bir kabileden insanların Müslüman olması farklı tepkilere yol açardı çünkü zaten kabileler arasında üstünlük yarışı ön plandaydı. Ancak ilk Müslümanlara baktığımızdan Hz. Muhammed'in (s.a.v.) kabilesi olan Haşimoğullarından Müslüman olanların sayısının diğer kabilelerden İslam'a girenlerin sayısından fazla olmadığı görülür.¹¹⁵

Yaş itibariyle baktığımızda ilk Müslümanların genel olarak genç kimselerden oluştuğunu görebiliriz. Yaşı ileri olan sahabiler elbette mevcuttu Hz. Hatice, Hz. Hamza, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer bunlara örnek gösterilebilir. Ancak geriye kalan ilk Müslümanlar incelendiğinde çoğunluğunun genç insanlar olduğunu görmekteyiz. Bunun nedeni elbette genç insanların yeni fikirlere ve değişime açıkken yaşları daha ileride olanların yeni dine girme ve değişme konusunda daha katı olmaları olabileceği gibi dönem itibariyle yaşlı nüfus sayısının azlığı olması da mümkündür.¹¹⁶

Sosyal statü ve zenginlik açısından ilk Müslümanlar incelendiğinde üç sınıfın varlığı görülür. Bunlar: En iyi ailelerin genç çocukları, diğer ailelerden genç erkekler ve hiçbir soyla sıkı bağı bulunmayanlardır. Bu sınıflama içerisinde yer alan Müslümanların sayısını incelediğimizde en iyi ailelerden gelenler ve daha zayıf bağları bulunan kişilerin sayısının oldukça az olduğu görürüz. Bu nedenle de İslam'ın ilk dönemlerinde Müslüman olan kişilerin genel itibariyle orta sınıfa mensup olduğunu söyleyebiliriz.¹¹⁷

Ahlaki olarak baktığımızda da ilk Müslümanların toplum içinde temiz karakterli ve güzel ahlaklı olarak bilinen kişiler olduğunu görmekteyiz. Onlar, sır saklayan, sadık, cahiliyenin bid'at ve sapıklıklarından hoşlanmayan kişilerdi. Hz. Hatice, iffetli ve dürüst oluşuyla ünlü Hz. Ebu Bekir, İslam'dan önce içki içmeyi

¹¹⁵ Dilek Çelenk, *H. Peygamber'in Mekke Devrinde Karşılaştığı Sıkıntılar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 42.

¹¹⁶ Abdurrahman Kurt, "Demografik Değişkenler Açısından İlk Müslümanlar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2009), 31.

¹¹⁷ W. Montgomery Watt, *H. Muhammed Mekke'de*, çev. M. Rami Ayas - Azmi Yüksel (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986), 103.

bırakan derviş mizaçlı olan Osman b. Maz'ûn bu kişilere örnek gösterilebilir. Aynı şekilde bu kişilerden bazıları Müslüman olmadan önce de putperestliği terk etmiş, Hanif kimselerin eğitiminden geçmiş kimselerdi. Said b. Zeyd bu kişilerin başında gelir.¹¹⁸

O dönem Arap yaşantısında bedevi-hadari yani günümüz tabiriyle kırsal-şehirli yapısı mevcuttu. Mekke toplumu, sosyal ilişkilerin niteliği bakımından şehirli bir yapıya sahipti. Hem bir ticaret merkezi hem de düzenlenen panayırlardaki kültür, sanat ve entelektüel faaliyetlerin merkezi konumundaydı. İlk Müslüman olan kişilerde şehirli kimlikleriyle ön plana çıkmış kimselerdi.¹¹⁹

İlk Müslümanların bir ortak özelliği de Hz. Muhammed'i (s.a.v.) cahiliye devrinden beri yakından tanıyan kimseler olmalarıdır. Onun vasıflarını, sözlerini, davranışlarını, kişiliğini bizzat gören kişilerdi. Bu nedenle de Hz. Muhammed'in (s.a.v.) İslam davetini, peygamberliğini ve dini hükümleri tereddüt etmeden kabul etmişlerdir.¹²⁰

3.2. Dini İnkâr Edenlerin İnkârının Altında Yatan Sebepler

Allah (c.c.), ilk insan olan Hz. Âdem' den günümüze kadar birçok peygamber göndermiştir. Bu peygamberlerin hepsi de kendi toplumlarının bir kısmı tarafından kabul edilirken diğer bir kısmı tarafından da inkâr edilmiştir. Bu inkârlarının altında yatan birçok sebep vardır. Hz. Muhammed (s.a.v.) de insanları açıkça İslam dinine davet etmeye başladığı zaman, bu davete şiddetle karşı çıkan müşriklerin bu inkârlarının altında yatan birçok sebep bulunmaktadır. Bu sebepleri siyasi sebepler, ekonomik sebepler, sosyal ve kültürel sebepler, psikolojik sebepler, dini sebepler olarak ifade edebiliriz.

¹¹⁸ Mevlâna Şibli Numani, *Son Peygamber Hz. Muhammed: Siretü'n- Nebi*, çev. Yusuf Karaca (İstanbul: İz Yayıncılık, 2014), 147.

¹¹⁹ Kurt, "Demografik Değişkenler Açısından İlk Müslümanlar", 36.

¹²⁰ Dilber Kaynak, *Hz. Muhammed'in Eğitim Faaliyetleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 17.

3.2.1. Siyasi Sebepler:

H. Muhammed'i (s.a.v.) ve onun getirmiş olduğu dini inkârın arkasında yatan en önemli sebepleri siyasi ve ekonomik sebepler oluşturur. Bunu anlamak için öncelikle o dönemde Mekke'de bulunan toplum yapısını ve idari yapıyı bilmek gerekir.

Arap yarımadasında yaşayan Araplar, yaşamlarını bedevi veya hadari şeklinde kabile hayatı olarak sürdürmekteydi. Arap yarımadası içerisinde bizim günümüzde bildiğimiz şekliyle bir devlet yapısı yoktu. Bu nedenle de kabileler varlıklarını sürdürebilmek için dayanışma içerisinde bulunmalıydı. Onları birbirlerine bağlayan asıl unsur da asabiyet ruhuydu.¹²¹

Câhiliye döneminde, aralarında baba tarafından kan bağı bulunan akrabanın oluşturduğu topluluğa “asabe”, bu topluluğun bütün fertlerini birbirine bağlayan ve herhangi bir dış tehlikeye karşı koymak veya saldırıda bulunmak söz konusu olduğunda bütün topluluk üyelerinin harekete geçmesini sağlayan birlik ve dayanışma ruhuna da “asabiyet” denilmekteydi. Asabiyet sayesinde kabileler herhangi bir saldırıya maruz kaldıklarında aralarında asabiyet ilişkisi bulunan kabileler bir araya gelerek o kabileye yardım ediyorlardı. Bu olumlu yanıyla birlikte diğer kabilelere haksız bir şekilde müdahale edildiğinde de birbirlerine destek olmaları güçlü olan kişilerin zayıf olanlara zulmünün artmasına da sebep oluyordu. Nitekim “ister zalim olsun ister mazlum olsun kardeşine yardım et” Arap atasözü bunun göstergesi olmuştur.¹²²

Asabiyet aynı zamanda Mekke dönemi içerisinde kişilerin H. Muhammed'in (s.a.v.) İslam tebliğine karşı tutumlarında da belirleyici bir rol oynamıştır. Kısaca Mekke'nin siyasi tarihine bakacak olursak, Mekke uzun bir süre Amalika, Cürhüm ve Huzaa gibi Güney Arabistan kabileleri tarafından yönetilmiş daha sonra ise H. Muhammed'in (s.a.v.) dedelerinden olan Kusay b. Kilab, Mekke'nin idarecisi olmuştur. Kusay, Darunne'de'yi kurup kendi kabilesi olan Kureyş'in çeşitli boylarına Mekke yönetimini paylaştırmıştır. Daha sonraki dönemlerde Kâbe idaresi konusunda çıkan iktidar mücadelesi Kureyş'i ikiye bölmüş ve bu bölünme gittikçe derinleşmiştir.

¹²¹ Ali Yılmaz, “Mekkeli Müşriklerin H. Muhammed'e Karşı Aşırı Muhalefetlerinin Öteki Yüzü”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/10 (2019), 62.

¹²² Mustafa Çağrı, “Asabiyet”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 1991).

Hz. Muhammed (s.a.v.) Haşimoğulları kabilesine mensuptu. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) peygamberliğinden önce Haşimoğullarına düşman olan kabileler aynı şekilde İslam'a ve Müslümanlara karşı da düşman olmuştur. İslâm öncesinde Hz. Muhammed'in (s.a.v.) kabilesiyle daha sıcak ilişki içinde olanlar ise Hz. Muhammed'e (s.a.v.) ve Müslümanlara daha ılımlı bir tavır göstermişlerdir.¹²³ Bu konuda Ebu Cehil'in şu sözleri bize inkârının altında yatan ana sebebin bu kabile yarışı olduğunu gösterir:

“Biz Abdimenafogulları ile şimdiye kadar şan ve şeref yönünden çekiştik durduk. Onlar halka yemek yedirdiler, biz de yedirdik. Onlar bağışta bulundular, biz de bulunduk. Onlar arabuluculuk yapıp diyet yüklendiler, biz de yüklendik. Artık kulak kulağa giden yarış atı durumuna gelince, onlar ‘şimdi bizim içimizden kendisine vahiy gelen bir peygamber var’ dediler. Biz bunun dengini nereden bulup çıkaracağız. Vallahi bu sebeple hiçbir zaman onu tasdik etmeyiz.”¹²⁴

Asabiyetin etkilerini Hz. Muhammed'in (s.a.v.) vefatıyla birlikte Hz. Ebu Bekir'e boyun eğmek istemeyen kabilelerin çıkarmış olduğu ridde olaylarıyla da görmek mümkündür. Mekke'nin fethinden sonra varlıklarını sürdürebilmek için Müslümanların siyasi birliğine boyun eğen bazı kabileler Hz. Muhammed'in (s.a.v.) vefatının ardından Hz. Ebu Bekir'in otoritesini kabul etmek istememiştir. Bu reddedişin altında Kureyş'in hâkimiyetini gönüllü olarak kabul etmeyen kabilelerin halifenin de bu kabileden oluşunu sindirememeleri yatmaktadır.¹²⁵

Asabiyet kavramını ilk defa ilmi bir metotla inceleyen ve felsefesini açıklarken bu kavrama ağırlık veren İslam düşünürü İbn-i Haldun'dur. Mukaddime adlı eserinde asabiyet terimini çeşitli sebeplerin ortaya çıkardığı birlik ve dayanışma ruhu olarak ele almış, insanlar için tabii ve fitri bir durum olduğunu ifade etmiştir.¹²⁶ Eserinde bir topluluğun galip gelerek hâkimiyet kurmaları ve kendilerini savunmalarının ancak asabiyetle sağlanabileceğini, asabiyetin önemi ve etkisinin ortadan kalması durumunda da hükümdarlıklarının yok olacağını açıklamıştır.¹²⁷

¹²³ Adem Apak, “İslam Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetin Oluşumu”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2001), 177.

¹²⁴ Bünyamin Erul (ed.), *Hz. Peygamber'in İzinde* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 47.

¹²⁵ Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi 2 (Hulefa-i Raşidin Dönemi)* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 57-62.

¹²⁶ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir (Ankara: Yeni Şafak Kültür Armağanı, 2004), 171.

¹²⁷ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 215.

İbn-i Haldun, peygamberlik de dâhil herhangi bir hâkimiyetin başarıya ulaşması için asabiyet gücü ve dayanışmasına ihtiyaç duyulduğunu ifade eder. Çünkü karşı çıkmak insanın tabiatında vardır ve bu gibi işlerde hedefe ulaşmak amacıyla savaşmak gerekir. Savaşmak için de aynı soydan gelmeye dayalı bir güce ihtiyaç duyulur.¹²⁸ Nitekim peygamberler görevlerini yerine getirirken kendilerini inanmayanların baskılarına karşı koruyacak kabile asaletine ve asabiyetine sahip olmuşlardır.¹²⁹

İbn-i Haldun'un ortaya koymuş olduğu asabiyet terimi ahlaki ve manevi unsurlar da taşır. Hükümdarlığın varlığını tamamlayan ve mükemmelleştiren iyi ve güzel şeylerdir. Asabiyete sahip olup iyilik ve güzelliklerden mahrum olmak bir eksikliktir. Aynı zamanda ona göre en iyi siyaset Allah'ın hükümlerini uygulamakla gerçekleşir.¹³⁰

3.2.2. Ekonomik Sebepler:

Mekke ve çevresindeki iktisadi yapıya baktığımızda üç temel ekonomik faaliyetin varlığı görülür. Bunlar; tarım hayvancılık ve ticarettir. Medine, Taif, Hayber ve Yemen önemli tarım merkezleriyken, hayvancılık daha çok deve sürüleri şeklinde bedeviler tarafından yapılmaktaydı. Mekke ise tarım ve hayvancılığa elverişsiz olan kayalık bir bölgede bulunduğu için tarım ve hayvancılığa uygun değildi. Bu nedenle de Mekke'de ekonomi ticaret üzerine kuruluydu. Hem ticaret yolları üzerinde bulunması hem de kutsal kabul edilen Kâbe'nin varlığı sebebiyle saldırılardan korunuyor oluşu Mekke'yi bir ticaret merkezi haline getirmiştir. Ticaret yanında kredi işletmeleri ile faizin de gelir kaynağı olduğu bir merkezdi.¹³¹ Eğer İslam'ı kabul ederler ve diğer Arap kabileleri Mekke ile ticari ilişkilerini keserlerse bu gelir kaynaklarını kaybedebilirler. Aynı zaman da faiz gibi haksız yolların İslam tarafından hoş karşılanmaması bu açıdan da onların gelirlerini etkileyebilirdi.

Mekke ticaretin yanı sıra putperestliğin de merkezi konumundaydı. Çeşitli dönemlerde Kâbe'yi ziyarete gelenler bağışlar ve adaklar, konaklama sebebiyle

¹²⁸ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 170.

¹²⁹ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 129.

¹³⁰ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 194.

¹³¹ Watt, *H. Muhammed Mekke'de*, 10.

Mekke için önemli bir gelir kaynağıydı. Eğer Mekke’de İslam kabul edilirse bu gelir kaynağı sona erecekti.¹³²

3.2.3. Sosyal ve Kültürel Sebepler:

İslam öncesi Mekke toplumu sosyal açıdan üç kısma ayrılmıştı. Bunlar; hürler, köleler ve mevalilerdi. Toplumda hür olmak önemli bir avantaj olsa da aynı zamanda güçlü bir kabileye sahip olmakta önemliydi. Köleler ise hürlerin sahip olmuş olduğu haklara sahip değildir ve pazarlarda alınıp satılabilirler. Babaları hür olsa da köle bir anneden doğan çocuklar yine köle olarak dünyaya gelirler. Bir nevi üçüncü sınıf vatandaş oldukları söylenebilir. Mevaliler ise hürler ile köleler arasında bir konumdadır. Farklı yollar ile mevali olunabilir.¹³³

Mekke toplumundaki aile yapısına baktığımızda ataerkil, erkek egemen bir yapının hâkim olduğunu görürüz. Kadınlara değer verilmiyordu. Bunun yanında çok fazla erkek evlada sahip olmak da şeref meselesi olarak görülüyordu.¹³⁴

Mekke’deki bu sosyal ve kültürel durum onların inkârına zemin hazırlamıştır. Öncelikle toplumun üst kesiminde yer alan zengin hürler İslam’ın getirdiği toplumsal eşitliği kabul edememiş, köleler ile aynı seviyede olacaklarını kabul etmek istememişlerdir. Aynı zamanda kadınlara değer verilmeyen, kadınların ikinci sınıf vatandaş olarak görüldüğü bir yapıya sahip oldukları için onlarla da aynı seviyeye gelmeyi kendilerine yedirememişlerdir. Bu durum onların inançları önünde bir engel olmuştur.

Cahiliye Arap kültüründe asabiyet ve kabilecilikten ötürü atalara çok büyük önem verilmiştir. Atalarının izinden gitmek onlar için çok önemlidir. Bu nedenle İslam’ın onların atalarının dineni tamamen reddediyor ve onları yanlış addediyor olması yeni dine karşı insanların şiddetle karşı çıkmasının bir sebebi olmuştur. İnanmış oldukları putperestlik inancı doğru olduğu için değil, atalar böyle inandığı için önemli kabul edilmiştir.¹³⁵

¹³² Gani Ersoy, *Hiz. Peygamber’in Davetinin Önündeki Engeller (Mekke Dönemi)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 119.

¹³³ Mesut İnan, *Hiz. Peygamber Dönemi Sosyal Değişme (Vahiy Dönemi Örneği)* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 83.

¹³⁴ Çelenk, *Hiz. Peygamber’in Mekke Devrinde Karşılaştığı Sıkıntılar*, 51.

¹³⁵ Ersoy, *Hiz. Peygamber’in Davetinin Önündeki Engeller*, 167.

3.2.4. Psikolojik Sebepler:

İslam'ın ilk dönemlerinde özellikle toplumun ileri gelenlerinin inkâr sebeplerinin başında kibir gelmektedir. Kibir, kişilerin gerçekleri görse bile inkârına sebep olur. Mekke'nin ileri gelenleri de sahip oldukları bu kibir sebebiyle inkârlarını sürdürmüştür. Öncelikle İslam insanların birbirine eşit olduğunu ve ayrıcalıklı bir sınıf olmadığını kabul ediyordu. Oysaki bu insanlar toplumdaki ayrıcalıklı konumlarının devam etmesini istiyorlardı. Bu durum Nahl suresi 22. ayette “Sizin ilahınız tek bir ilahdır. Ahirete inanmayanların kalpleri bunu inkâr etmekte, kendileri de büyüklük taslamaktadırlar” ayetiyle ifade edilmiştir. Aynı zamanda vahyin Hz. Muhammed’e (s.a.v.) indirilmiş olması da onlar için kabul edilemezdi çünkü onlara göre çok zengin ve çok erkek çocuk sahibi olan biri ancak peygamber olabilirdi. Bunu Zuhuruf suresi 31. ayetindeki “Ve dediler ki: Bu Kur'an iki şehirden bir büyük adama indirilse olmaz mıydı?” ve Sad suresi 8. ayetinde geçen “Bu ancak bir uydurmadır. O zikir (Kur'an) içimizden ona mı indirildi?” ifadelerinden de anlayabiliriz.¹³⁶

Değişim her zaman ve zeminde zor gerçekleşen bir durum olmuştur. İnsanlar, alışlagelmiş olan yaşamlarını olduğu gibi devam ettirmek isterler. Putperest olan Mekke toplumu da kendi inandıkları şeylerin mantıksız olduğunu düşünseler bile kolay kolay bunu kabul edemezler. Değişim hemen kabul edilen bir durum değildir. Her insan için inanmış olduğu değerler kıymetlidir ve bunlara karşı kötü konuşulmasını istemezler. Bu inançlarının yanlış olduğunu kabul etmek ve bunu sonucunda özellikle kendi kusurlarını, eksikliklerini kabul etmekten rahatsız olurlar. Bu nedenle Mekke toplumu yanlışını kabul etmek ve değişmek istemedikleri için inkâra yönelmiştir.¹³⁷

Kabilecilik ve asabiyetin toplumun temelini oluşturduğu Mekke'de toplum baskısı da insanların inkâr sebeplerinden biri olmuştur. Bir bireyin dine karşı olumsuz tutumu elbette içinde yaşadığı toplumun o dine karşı olan tutumundan etkilenir. Çünkü birey topluma uyum sağlamak ister ve toplumun izin verdiği davranışları yapmak ister.¹³⁸ Özellikle devlet düzeninin olmadığı, korunmanın ancak kabilenin gücü ile

¹³⁶ Ersoy, Hz. Peygamber'in Davetinin Önündeki Engeller, 204.

¹³⁷ Ersoy, Hz. Peygamber'in Davetinin Önündeki Engeller, 211.

¹³⁸ Ali Rıza Aydın, Dini İnkârın Psiko-soyal Nedenleri (Samsun: Ondokuz Mayıs üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995), 48.

sağlandığı Mekke toplumunda, kabilenin dışına çıkarılmak her türlü zarara uğranabileceği anlamına geliyordu. Bu nedenle de kabilenin genel olarak karşı cephe aldığı İslam'a karşı bireylerin dini kabulleri o kişilerin oldukça zor duruma düşmelerine neden olacaktı. Bu kişiler kabilelerinin onlara sırt çevirmelerinden korkmuşlar ve bu durumda dini inkâr etmelerine sebep olmuştur.

Bir diğer psikolojik engelde şüphedir. Şüphe, gerçeğin ortaya çıkarılması ve inancı tatmin etmek için önemli bir araçtır. Ancak şüphenin inkâr amaçlı kullanıldığı durumlar da vardır ki Mekke müşrikleri şüpheyi bu amaçla kullanmışlar özellikle Tevhid, ahiret, Kur'an hakkında şüpheyi düşmüşlerdir. Bu şüpheyi gerçeği aramak için kullanmamış, kendi inançları konusunda ise şüpheyi düşmemişler, daveti kabule bir engel olarak kullanmışlardır.¹³⁹

Müşriklerin Hz. Muhammed'e (s.a.v.) karşı çıkmalarının psikolojik sebeplerinden biri de cebriyeciliktir. Cebriyecilik, insanların kendilerine has bir iradeye sahip olmadığını, zihnî ve amelî bütün fiillerinin ilâhî gücün zorlayıcı tesiriyle meydana geldiğini savunmaktır.¹⁴⁰ Dini inkâr ederken bu düşüncenin arkasına sığınan Mekke müşrikleri bu şekilde sorumluluktan da kaçmak istemişler ve kendilerini savunmak için kaderi suçlamışlardır. Bu durum Nahl Suresinin 35. ayetinde şöyle ifade edilir: "Allah'a ortak koşanlar dediler ki: "Allah dileseydi ne biz ne de atalarımız O'ndan başka hiçbir şeye tapmazdık, O'nun emri olmadan hiçbir şeyi de haram kılmazdık." Kendilerinden öncekiler de böyle yapmıştı. Peygamberlere düşen sadece apaçık bir tebliğdir."

3.2.5. Dini Sebepler:

Mekke halkı, içerisinde Haniflik, Hıristiyanlık gibi bazı din mensupları olsa da genel anlamda putperesttiler. Putperestlik, çok tanrılı dinlerde tanrısal varlıkları sembolize eden çeşitli figürlere tapınmayı ifade eder. Mekke'de Kâbe içi ve etrafında putlar bulunur bunlar için kurbanlar kesilir ve adaklar adanırdı.¹⁴¹ Putlara tapmakla beraber Allah'ın varlığını da inkâr etmemişlerdir. Nitekim Zümer suresi 3.ayetinde geçen "İyi bilin ki, halis din yalnız Allah'ındır. Onu bırakıp da başka dostlar edinenler,

¹³⁹ Ersoy, Hz. Peygamber'in Davetinin Önündeki Engeller, 128.

¹⁴⁰ İrfan Abdülhamid Fettah, "Cebriyye", TDV İslam Ansiklopedisi (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 1993).

¹⁴¹ Ahmet Güç, "Putperestlik", TDV İslam Ansiklopedisi (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 2007).

"Biz onlara sadece, bizi Allah'a daha çok yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz" diyorlar. Şüphesiz Allah ayrılığa düştükleri şeyler konusunda aralarında hüküm verecektir. Şüphesiz Allah yalancı ve nankör olanları doğru yola iletmez." ifadeleri bizlere putların, Allah ile aralarında bir aracı, Allah'a yakınlaşmak için bir vesile olduğunu gösterir.

Bunun yanında putperestlik aynı zamanda kabile yapısı ile de ilişkilidir. Çünkü o dönemde her kavmin kendine ait putlarının varlığı bilinmektedir. Bu da putların neden çok fazla olduğu konusuna açıklık getirir. Putperestlik hayatın her alanına yerleşmiş durumdadır. İslam'ın Tevhid inancını getirerek her türlü şirk unsurunu reddetmesi onların tüm toplum yapısını etkilemekteydi. Çünkü putperestlik onların sadece dini değil aynı zamanda siyasi, ekonomik, toplumsal yapısıyla da iç içeydi. Bu nedenle onlar için her yönüyle kökten sarsıcı olmuştur.¹⁴²

İslam davetini reddetmelerinin en önemli sebeplerinden biri de atalar dinine olan bağlılıklarıdır. Onlara göre ataları her şeyin en iyisini bilen kıymetli insanlardır. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) anlattıklarını kabul etmek yüzyıllardır atalarının inandığı putları reddetmek demektir. Atalarından şirki öğrendikleri onların yolundan ayrılmak istemedikleri için tevhidi reddetmişlerdir.¹⁴³

Mekke toplumunun diğer bir inanç unsuru ise meleklerin Allah'ın kızları olduğuna inanmalarıdır. Lat, Menat ve Uzza putlarını bu melekler içinde değerlendirip onların kendileri için şefaateceklerine inanıyorlar, böylece Allah'a aracı olarak bu putlara kutsiyet addediyorlardı.¹⁴⁴

Dini konuda diğer bir itirazları da peygamber konusundaydı. Cahiliye toplumu güç odaklıydı ve bir peygamberde zenginlik, şan şöhret, makam mevki, soyunu devam ettirecek erkek evladın bulunması gerekliydi. Oysa Hz. Muhammed'de (s.a.v.) bunların hiç biri bulunmuyordu ve ona destek olacak anne-babası da hayatta değildi.¹⁴⁵

Ahiret inancı konusunda ise yaşamın yalnızca bu dünyadan ibaret olduğu düşüncesindeydiler. Ölümünden sonra bir yaşam olduğunu inkâr etme sebepleri özellikle

¹⁴² Ersoy, *Hız. Peygamber'in Davetinin Önündeki Engeller*, 276.

¹⁴³ Sami Kılınçlı, *Nüzul Sürecinde Müslümanların Gayrimüslimlerle İlişkileri -Mekke Dönemi-* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 101.

¹⁴⁴ Yılmaz, "Mekkeli Müşriklerin Hz. Muhammed'e Karşı Aşırı Muhalefetlerinin Öteki Yüzü", 77.

¹⁴⁵ Ersoy, *Hız. Peygamber'in Davetinin Önündeki Engeller*, 287.

hesap verme korkusuydu, çünkü güce dayalı olan sistem içerisinde kendinden zayıf olan kişilere yapılan zulmün hesabının verileceği düşüncesi onları ahireti inkâra götürmüştü.¹⁴⁶

3.3. Din Değiştirmede Etkili Olan Zihinsel Faktörler

İnsanların din değiştirmesinde etkili olan birçok faktör vardır. Her insan kendine özel olduğu için aynı zamanda her insan için farklı bir din değiştirme etkeni bulunabilir. Din değiştirmede etkili olan faktörleri inceleyen bilim insanları bu konuyla ilgili özellikle iki teori ortaya atmışlardır. Bunlar; Mahrumiyet ve Sosyal ağ teorisi.¹⁴⁷ Bu teoriler incelendiğinde esas itibarıyla insanlarda din değiştirmede etkili olan üç ana faktör ortaya çıkar. Bunlar; zihinsel, sosyal ve ekonomik faktörlerdir. İslam'ın Mekke döneminde Müslüman olan kişilerin ekonomik bir çıkarı olmadığı aksine Müslüman olarak ekonomik kayıp yaşamaları ve sosyal çevreleri tarafından dışlanmaları sebebiyle bu sebepler üzerinde durulmayacaktır.

Zihinsel faaliyetler; bilme, anlama ve kavrama süreçlerini kapsar. Bir dine başka bir dine geçiş süreci de bu zihinsel süreçlerden geçerek gerçekleşir. Bu nedenler zihinsel faktörler bu kişileri en çok etkileyen faktörlerden olmaktadır.¹⁴⁸

3.3.1. Anlam Arayışı ve Zihinsel Tatmin İsteği:

İnsanlar yaratılışları gereği hayatta bir anlam arayışı içerisinde. Bu anlam arayışı hayatın tüm evrelerinde varlığını sürdürür. Hayatın amacı bireyler tarafından daima sorgulanmıştır. Bu anlam arayışına ve insanların zihinlerinde var olan sorulara çözüm arayışında din bir yol gösterici olur.¹⁴⁹

Araştırma ve çeşitli karşılaştırmalar yapmak birçok kişinin din değiştirmesinde en önemli güdü olmuştur. Kur'an-ı Kerim üzerinde yapılan araştırma inceleme çalışmaları bilimsel arayış ve kavrayışın son sınırında olan kimselerde bile tam bir tatmin duygusu uyandırarak zihinsel ihtiyaçlarına kesin cevaplar

¹⁴⁶ Çelenk, Hz. Peygamber'in Mekke Devrinde Karşılaştığı Sıkıntılar, 58.

¹⁴⁷ Ali Köse, "Din Değiştirmenin Psiko-Sosyolojik Nedenleri", *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, ed. Ömer Faruk Harman (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 412.

¹⁴⁸ Büşra Çakır, *İhtida ve Dine Dönüş Öykülerinde Din Eğitiminin Yeri* (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 16.

¹⁴⁹ Selma Dede, *Bireylerin Dini Gruplara Katılma ve Bağlanmalarındaki Psikolojik Faktörler* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 22.

oluşturmuştur. Bu tür din değiştirmeler uzun bir gelişim sürecini gerekli kılar. Yapılan inceleme ve araştırma sonucunda kişide oluşan zihinsel tatmin, inanç ya da din değiştirmenin belirleyici etkeni olmaktadır.¹⁵⁰

Mekke’ de var olan yapıya baktığımızda var olan inanışın insanları tatmin etmediğini görebiliriz. İslam dini ise bireylerde hayatı anlamlandırarak huzur bulma konusunda yardımcı olmuştur. Özellikle Kur’an-ı Kerim onların bu zihinsel tatmin ihtiyacını karşılayarak inanmalarında en büyük etkiye sahiptir.

3.3.2. Bağlı Olduğu Dinin Esaslarını Sorgulama:

Kendi hayatı ve bakış açısından ya da içinde bulunduğu toplumun inanç sisteminden memnun olmayan kişiler bir arayış içerisinde girerler. İçinde yaşadığı kültür ve sahip olduğu inanç sisteminden memnun olan, varoluşsal problemlerine, gelecekle ilgili sorularına dini anlamda cevaplar bulmuş kişiler dini bir değişime elbette ihtiyaç duymazlar. Zihinlerinde bulunan sorulara kendi toplumunun kültürel değerlerinde cevap bulamayanlar ancak bir arayış içerisine girerler.¹⁵¹

İnsanlar hayatlarının bazı dönemlerinde inançlarını sorgulama eğilimindedir. İçlerinde var olan şüphe onları sorgulamaya iter ve sağlam olmayan inançlar, onların hayata bakış açılarını etkileyerek zihinsel bir tatmin isteği ortaya çıkarır. Din değiştiren kişiler çoğunlukla bu şekilde bir sorgulama ve şüphe içerisine girerek araştırmaları sonucunda din değiştirmeye karar verirler. Bu nedenle inanılan dini esasları sorgulama durumu din değiştirmede en önemli faktörlerden biri olur.¹⁵²

İslam’ın ilk dönemlerinde inen ayetlerde genel olarak Tevhid üzerinde durmuş ve şirkin her türlüünü reddetmiştir. İnsanlar düşünmeye çağırılmıştır. Örneğin Maide suresi 76. ayette (Ey Muhammed!) De ki: "Allah'ı bırakıp da sizin için ne bir zarara ne de bir yarara gücü yeten şeylere mi tapıyorsunuz? Oysa Allah hakkıyla iştir, hakkıyla bilendir." buyrulurak inançları konusunda sorgulama yapmaları istenmiştir.

¹⁵⁰ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 295.

¹⁵¹ Ali Köse - Ali Ayten, *Din Psikolojisi* (2016: Timaş Yayınları, 2016), 150.

¹⁵² Çakır, *İhtida ve Dine Dönüş Öykülerinde Din Eğitiminin Yeri*, 17.

3.3.3. Ölüm Korkusu:

İnsanlar zihinsel olarak pek çok kaygı ve korku yaşarlar. Yok olma düşüncesi, dolayısıyla ölüm korkusu bunların en başında gelir. Dini inanç, bizlere bu ölüm korkusuyla baş etme konusunda yardımcı olarak ve ölüm sonrası hayatla ilgili sorularımıza cevaplar vererek yardımcı olur. Kişi ahirette bu dünyada görmüş olduğu acıların karşılığında mükâfatını göreceğini bilerek huzur bulur.¹⁵³

Mekkeli müşrikler ölümden sonra bir ahiret inancına sahip değillerdi. Ölümün bir yok oluş olduğuna inanıyorlardı. Bu durumla ilgili Hz. Muhammed'e (s.a.v.) karşı çıkışları sonucunda indirilen Yasin suresi 78. ayetindeki "Bir de kendi yaratılışını unutarak bize bir örnek getirdi. Dedi ki: "Çürümüşlerken kemikleri kim diriltecek?" diyor." ifadeleri bunu açık bir göstergesidir. Böyle bir ortamda İslam'ın ahiret inancını getirmesinin özellikle toplum içinde zayıf olarak görülerek ezilen kişilerin Müslüman olmasında etkili olduğu söylenebilir.

3.3.4. Suçluluk Duygusu:

Suçluluk duygusu, insanın doğasında yer alan evrensel bir duygudur. Aynı zamanda kişinin tövbe etmesinin bir gereğidir. Suçluluk duygusu ile kişi, yapmış olduğu hatadan veya yanlıştan pişmanlık duyarak huzursuzluk duyar ve bunun sonucu olarak da tövbe eder veya dine döner. Aynı zamanda din değiştirme durumları öncesinde yaşanan suçluluk duygusu kişiyi yeni arayışlara sevk ederek din değiştirmede yön verici bir etken olur.¹⁵⁴

Kişinin kendi günahlarının farkına varıp bu durumdan rahatsız olarak pişmanlık duyması değişmeyi belirleyen tek faktör değildir. Asıl itici faktör geçmişle olan ilgiyi büsbütün keserek yeni bir insan olma ve daha önce yapılan hatalara bir daha dönmeme konusundaki kesin niyet ve bilinçli gerçekleştirilen çabadır. Tabi ki bu suçluluk duygusu sadece kişinin bizzat kendisinin yaptığı hatadan değil, çevresinden kaynaklı da olabilir.¹⁵⁵

Mekke'de İslam öncesindeki dönem insanların suçluluk duymalarına sebep olacak birçok davranışın gerçekleştiği bir ortamdır. Elbette kişilerin bizzat kendi

¹⁵³ Süleyman Doğanay, *Psikolojik Açıdan Hayatın Zorlukları Karşısında Dini İnanç ve Sabır: Nitel Bir Çalışma* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 49.

¹⁵⁴ Çakır, *İhtida ve Dine Dönüş Öykülerinde Din Eğitiminin Yeri*, 19.

¹⁵⁵ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 294.

davranışı olabileceği gibi çevresindeki kişilerin davranışları da onların yaptıklarına karşı gelinmediği için suçluluk duygusu oluşturabilir. İşte bu dönemdeki yaşanan olaylar sebebiyle vicdanen rahatsız olan kişilerin yaşadığı suçluluk duygusu diğer etkenlerle birlikte din değiştirmelerinde etkili olmuştur.

3.3.5. Travmatik Tecrübeler:

Din değiştirme sürecinde genel olarak daha önce bahsettiğimiz sebepler etkili olsa da travmatik tecrübelerde bu sebeplerden biridir. Kişilerin yaşadığı hastalık, bir yakının ölümü, kaza gibi tecrübeler bazı durumlarda inançta köklü bir değişime yol açarak din değiştirmeye sebep olabilir. Sarsıcı bir tecrübe yaşayan kişi hayatın anlamsızlığını sorgulayarak Allah’a teslimiyet gösterebilir.¹⁵⁶

Kişiler yaşadıkları travmatik tecrübe sonucunda kendi hayatının sahibi olmadığını ve bütün insani değerlerin kader ve ölüm karşısında çaresiz kaldığının farkına varır. Ancak yaşanan bu travmatik şok uzun süre devam etmez ve bazı durumlarda dine karşı daha aleyhtar bir hale getirebilir.¹⁵⁷

3.4. Dini Kabul Edenlerin Din Değiştirmede Karar Aşamaları

Din değiştirme, bir dinden başka bir dine geçişi, insanın inandığı değerler, inanç ve davranışlardaki köklü değişim ve dönüşümü ifade eder. Türkçe’ de bu kavram genel olarak, ihtida ve hidayet kavramlarıyla açıklanır.¹⁵⁸ İhtida, Sözlükte “doğru yolu bulmak; yol göstermek” mânalarına gelen hüdâ (hedy, hidâyet) kökünden türemiş olup “gerçeğe ulaşmak, doğru yolu bulmak” demektir. Terim olarak inançsız iken veya başka bir dine mensupken İslâm dinini benimsemeyi ifade eder. İhtida eden kimseye mühtedî adı verilir. Din değiştirme olaylarında genel olarak bir hazırlık evresi vardır. Hz. Ömer’in ihtidası gibi ani din değiştirmeler bulunsa da bu durum nadiren görülen bir durumdur ve bu tür bir ihtidada bile bilinçaltı bir hazırlık safhası mevcuttur.¹⁵⁹

¹⁵⁶ Çakır, *İhtida ve Dine Dönüş Öykülerinde Din Eğitiminin Yeri*, 18.

¹⁵⁷ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 297.

¹⁵⁸ M. Ali Kirman, “Din Değiştirme Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Dini Araştırmalar* 6/18 (01 Haziran 2004), 76.

¹⁵⁹ Ali Köse, “İhtidâ”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 2000).

Din değiştirmede hangi karar aşamalarının olduğu din psikologları tarafından birkaç ayrı şekilde açıklanmıştır. Genel itibariyle ilk aşamada bir huzursuzluk evresinden, sonrasında değişim evresinde, daha sonra ise duyguların zayıflayarak bir zemine oturduğu evreden söz etmişlerdir.¹⁶⁰

Din değiştirmede karar aşamaları dört evrede ele alınacaktır.

3.4.1. Kanaat ve Bunalım Aşaması:

Din değiştirme öncelikle bir çatışma, tatminsizlik evresiyle başlar. İnançları, çevresi onu bunaltır ve yaşamış olduğu huzursuzluk onu bir şeyleri değiştirme isteğine yöneltir. Yaşanılan hayattan memnun olmama, anlam arayışı, bağlı olduğu dini sorgulama, ölüm korkusu, suçluluk duygusu, travmatik olaylar gibi etkenler kişiye etkisi altına alır. Bu yaşantılar kişiye yeni anlam arayışlarına yöneltir.¹⁶¹

Toplum içerisinde dinin manevi ihtiyaçları karşılayamaz duruma gelmesi ve aşırı dünyevileşme kişilerde güvensizlik, yalnızlık, umutsuzluk, amaçsızlık ve huzursuzluk gibi psikolojik sıkıntılara yol açar. Bu durumda kişilerin daha önce benimsedikleri ve içinde yaşadıkları kültürel değerler anlamını yitirir. Bu sıkıntılı durum kişiye değişime hazır ve elverişli hale getirir.¹⁶²

3.4.2. Araştırma Aşaması:

Bunalımın getirdiği gerginlik ve bunalım önce bilinçdişı iken daha sonra bilinçli bir arayışla devam eder. Bunalım evresinde yeni arayışlara başlayan insan çeşitli araştırmalar yapar. İster pasif ister aktif bir arayış içinde olsun bu kişiler zihni, hissi ve pratik birtakım ihtiyaçlarla karşılaşır. Hayatı yorumlamak için zihni bir yapıya, cemaat duygusu ve ait olma hissinin tatmini için bir hissi yapıya ihtiyaç duyar.¹⁶³

Bu aşamada karizmatik bir dini şahsiyet, kişilerin dine yönelmelerinde önemli bir rol oynar. Bu dini şahsiyetten etkilenen birey o dini grupla iletişime geçerek

¹⁶⁰ Hasan Kayıklık, “Bireysel Yaşamda Dinsel Değişim”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (2005), 19.

¹⁶¹ Tuba Bosnalı, *Din Psikolojisi Açısında Dine Dönüşün Bireyin Kişilik Gelişimine Etkisi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 39.

¹⁶² Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 305.

¹⁶³ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 306.

arayışını sürdürür. Bu dini grup ve inanış kişinin çatışma ve bunalımının dinmesi, kendine olan güveninin artması ve yeni bir dünya görüşü kazanmasına ön ayak olur.¹⁶⁴

3.4.3. Karar Verme Aşaması:

Hissedilen çatışma ve bunalım sonrasında araştırma ile kendisini tatmin eden inanca ulaşan kişi artık karar aşamasına gelir. Ancak tüm bu arayışa rağmen son kararı vermek birey için kolay olmaz. Dini şahsiyetin etkisi, telkinlerin etkisi, yaşanan bilinç ile karar verme gerçekleşir.¹⁶⁵

3.4.4. Sonuç Aşaması:

Yeni dine giren kişinin anlam dünyası değişir ve zihinsel karmaşası tamamen sona ererek huzuru bulur. İç denge yeniden sağlanır ve daha önce fark edilmeyen birçok anlamın farkına varır. Ancak din değiştiren kişi çevresi tarafından olumlu bir şekilde karşılanmaya bilir. Bu aşamada kişi çevresiyle yaşadığı olumsuzluklarla birlikte daha şuurlu hale gelir ve yeni kimliklerini korumak için bir mücadele içerisine girerler. Bu durum inançlarının güçlenmesine katkı sağlar. Ancak bazı durumlarda çevresinden olumsuz bir tepki göreceğini bilen kişiler bu aşamada yeni dini kimliklerini gizlemeyi de tercih ederek yaşamlarını sürdürebilirler.¹⁶⁶

¹⁶⁴ Bosnalı, *Din Psikolojisi Açısında Dine Dönüşün Bireyin Kişilik Gelişimine Etkisi*, 40.

¹⁶⁵ Bosnalı, *Din Psikolojisi Açısında Dine Dönüşün Bireyin Kişilik Gelişimine Etkisi*, 41.

¹⁶⁶ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 310.

BÖLÜM IV

DİNİ GELİŞİM TEORİLERİ AÇISINDAN MEKKE DÖNEMİ

4.1. Genetik Teori Açısından Mekke Dönemi

Bu teoride insanın dini gelişiminde genetik faktörlerin etkili olduğu kabul edilir. Nitekim buna, yapılan çalışmalarda ‘Tanrı Geni’ adı verilmiştir. İslami perspektiften baktığımızda Tanrı Geni, fitrat olarak isimlendirilmiştir. Fıtrat kelimesi “yarmak, ikiye ayırmak; yaratmak, icat etmek” mânalarına gelen fatr kökünden bir isimdir ve “yaratılış, belli yetenek ve yatkınlığa sahip oluş” anlamına gelir. Terim anlam olarak ise fıtrat kelimesinin anlamı için birçok farklı görüş ortaya konulmuştur. Genel kabul fıtratın, Allah’ın insanı ilk yaratışı esnasında onun tabiatına bahşettiği yaratanını tanıma eğilimi, ruh temizliği gibi olumlu yetenek ve yatkınlıklar olduğudur.¹⁶⁷

Teoride ifade edilen şekliyle insanın inanma sürecinin biyolojik kaynaklı olup olmadığı bir tartışma konusu olmuşken İslam bunu yaratılış kaynaklı olarak kabul eder.

Kur’an-ı Kerim’de fıtrat kelimesi yalnızca bir defa Rum Suresi 30. ayetinde “Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah’ın insanları üzerinde yarattığı fıtrata sınıksız tutun. Allah’ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte bu dosdoğru dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler.” şeklinde geçmektedir. Rum suresi 30. ayetin tefsirini yapan tefsirciler genel olarak fıtratı gerçeği kabul ve anlama

¹⁶⁷ Hayati Hökelekli, “Fıtrat”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 1996).

kabiliyeti olarak açıklamışlardır.¹⁶⁸ Fıtratın kelime anlamının yaratılış olduğu göz önüne alınırsa burada maksat kişilerin ayrı ayrı yaratılışı değil bütün insanları insan olarak yaratılmalarını esas alan tüm insanlarda ortak olan genel yaratılıştır. Dış etkenlerden ayrı olarak düşünülmesi gereken asli fitrattır. Yaratılmış olan tüm organların her birinin asıl olan bir fıtratı yani yaratılış amacının olması gibi insanın bütün yönelimlerinde yaratılış amacına doğru bir içgüdü, bir tabiat vardır. Bu tabiata fıtrat denir ve doğruya yönelir. İnsan fıtratının aslı da Allah'ı tanımak ve O'ndan başkasına kulluk etmemektir.¹⁶⁹

İnsanın fıtratı üzerine tartışılan ve İslam düşünce sisteminde yer alan unsurlardan biri de “Fıtrat Misakı” ya da “Bezm-i Elest” adı verilen misak hadisesidir. A’raf suresi 172. ayetinde “Rabbin Âdemoğulları’ndan -onların sırtlarından- zürriyetlerini alıp bunları kendileri hakkındaki şu sözleşmeye şahit tutmuştu: Ben sizin rabbiniz değil miyim? “Elbette öyle! Tanıklık ederiz” dediler. Böyle yaptık ki kıyamet gününde, “Bizim bundan haberimiz yoktu” demeyesiniz.” buyrulmuştur. Bu ayette ifade edilen hadise ile ilgili iki yorum şekli ortaya konmuştur. Birincisi, olayın metinlerde geçen şekli ile gerçek anlamda gerçekleştiği; ikicisi, bu olayın mecazi bir anlamda olduğu şeklindedir.¹⁷⁰

Birçok tefsir âlimi A’raf suresi 172. ayetinde geçen bu misakın mecazi olduğunu ifade etmiştir. Allah insanı, yaratıcısının rablığını çeşitli delillerle algılayabilecek şekilde ve İslam’a yatkın olarak yarattığını bu şekilde bir temsil yoluyla temsil etmiştir. İman, yalnızca bilimsel verilerle elde edilecek nazari bir bilgi değil, insanın yaratılışında var olan varlığının özünde gerçekleşmiş olan kesin bir bilgidir. Bunun farkına varabilmesi için de bazı uyarılara ve dikkatini kendi özüne vermeye ihtiyacı vardır.¹⁷¹

Fıtrat kelimesi, geçtiği hadislerde farklı anlamlarda kullanılsa da fıtrat hadisi olarak kabul edilen Hz. Muhammed’in (s.a.v.) “Her doğan çocuk mutlaka yaratılış(fıtrat) üzerine doğar, sonunda anne ve babası onu Yahudi veya Hristiyan ya da Mecusi yapar”¹⁷² hadisi bu konuda temel kabul edilen hadistir. Hadiste geçen fıtrat

¹⁶⁸ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (Ankara: Çelik-Şura Yayınları, 1993), 29.

¹⁶⁹ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (Ankara: Çelik-Şura Yayınları, 1993), 6/28.

¹⁷⁰ Sinan Öge, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2005), 240.

¹⁷¹ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (Ankara: Çelik-Şura Yayınları, 1993), 4/81.

¹⁷² Muhammed Fuad Abdülbaki Tertibi, *Müttefekun Aleyh Hadisler*, çev. Abdullah Feyzi Kocaer (Konya: Hüner Yayınevi, 2014), 727.

kelimesi ile ilgili genel olarak farklı görüşler ortaya konulmuştur. Fıtrat, İslam ve Müslümanlık anlamına gelmektedir; Allah'ın başlangıçta her insan için belirlemiş olduğu sonu nihai mutluluk veya bedbahtlık olan, değişmesi mümkün olmayan inançtır; Allah'ın Bezm-i Elest'te insanlardan aldığı misaktır; sadece Müslüman doğanlar içindir gibi. Bu görüşlerden en çok kabul göreni ise Allah'ın ilk yaratılıştaki insan tabiatına bahşettiği yaratanını tanıma eğilimi, ruh temizliği gibi yatkınlıkları ifade ettiği görüşüdür. Fıtrat kelimesinin bulunduğu diğer hadislerde genellikle bu kelimeye “adet ve sünnet” anlamı verilmiştir.¹⁷³

İnsanlık tarihi üzerine yapılan antropoloji, arkeoloji, dinler tarihi, sosyoloji gibi alanlarda ki çalışmalar bizlere göstermiştir ki din duygusu, insanlığın ortaya çıkışından beri var olan en temel özelliklerden biridir. Zira her çağda ve her millette insanın bulunduğu her yerde mutlaka bir ibadethane izine rastlanmaktadır. Bu dini izler şekil veya içerik olarak birbirinden farklılık gösterse dinsiz bir topluma rastlanmamıştır. Bu durum bizlere ilahi bir güce inanmanın insanlık boyunca var olan evrensel bir içgüdü olarak fıtratın varlığını göstermektedir.¹⁷⁴ Aynı şekilde insan hayatının tehlikeye girdiği kritik anlarda insanların tabiatüstü güçlü bir varlığa yönelerek yardım istemesi, insanın yapısında var olan din duygusunun ortaya çıkmasının bir sonucudur. Bu kritik anlarda kişinin hangi dini inanca sahip olduğunun ya da herhangi bir dini inanca sahip olmamasının bir farklılık göstermediği ortaya konmuştur.¹⁷⁵

Mekke döneminde ilk Müslümanların dine girişlerini genetik teori açısından yorumlayacak olursak bu teoriye göre insanda inanma genetik olarak, İslam'ın kabulünde ise fıtratı üzere mevcuttur. Bu Müslümanlarda bu yatkınlığa uygun olarak İslam dinine girmeyi tercih etmişlerdir.

4.2. Evre Teorileri Açısından Mekke Dönemi

Evre teorileri, dini gelişimi birbirini izleyen evrelere dayandırmıştır. Bu teorilerde teoriyi ortaya koyan kişiler, çocuklar üzerinde incelemelerde bulunarak

¹⁷³ Hökelekli, “Fıtrat”.

¹⁷⁴ Mustafa Akçay, “İnsanlığın Ortak Dinî Temeli: Fıtrat”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/23 (Haziran 2011), 155.

¹⁷⁵ Akçay, “İnsanlığın Ortak Dinî Temeli: Fıtrat”, 151.

teorilerindeki evreleri oluşturmuşlardır. Bu evreler genel olarak doğumdan ergenliğe kadar olan zamanı içine almaktadır. Bu nedenle bu teorilerin Mekke dönemi açısından değerlendirilmesi yapılmak istendiğinde ilk çocuk ve genç sahabileri ele almak gerekir.

Harms'ın ortaya koyduğu 'Dini Deneyimin Gelişimi' teorisindeki üç evrenin birinci evresinde ilk yaşlardaki duygu ve fanteziler hüküm sürer, daha sonra daha gerçek tanrı tasavvuru oluşur ve çevreden etkileşim başlar. Son olarak ise bireysel aşama vardır ve bu aşama her kişide farklılık gösterebilir. Mekke dönemi İslam öncesindeki dini inanışlara baktığımızda insanların ilk çocukluk evresinin ardından daha gerçekçi tanrı tasavvuruna yer verdikleri ve son olarak da çevrelerinin etkileriyle çeşitli inanışları benimsedikleri görülür. Bu inanışlar o dönemde farklılık gösterse de Mekke içindeki inanışın daha çok putperestlik şeklinde olduğu görülür.¹⁷⁶

Piaget'nin teorisine dayandırılarak ortaya konan Elkind ve Goldman'ın çalışmaları da çocuklar üzerinde yürütülmüştür. Çocukların dini gelişimi ise onların çalışmalarında ortaya koydukları gibi bebeklik ve ilk çocukluk döneminin ardından somut işlemlerin yapıldığı dönem ve en sonunda soyut işlemlerin de yapıldığı dönem olarak devam eder.

Mekke döneminde ilk Müslüman olan çocuk Hz. Ali'dir. Hz. Ali, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) amcası Ebu Talib'in oğludur ve beş yaşından itibaren onun himayesi altında onun yanında yetişmiş, Hz. Muhammed (s.a.v.) vefat edinceye kadar da ondan hiç ayrılmamıştır. Hz. Ali'nin, Müslüman olmadan önceki döneminde de putlara tapmadığından bahsedilmektedir.¹⁷⁷ Hz. Ali, Hz. Muhammed (s.a.v.) ve Hz. Hatice'yi namaz kılarken görmüş ve onlara bunun ne olduğunu sormuştur. Hz. Muhammed (s.a.v.) onu İslam'ı kabule, faydası ve zararı olmayan putları terk etmeye davet etmiştir. Hz. Ali, bu durumu babasına sormak istediği zaman ise Hz. Muhammed (s.a.v.) bunu gizli tutmasını istemiştir. Ertesi gün Hz. Ali'de babasına sormaktan vazgeçerek kendi isteği ile İslam'ı kabul ederek Müslüman olmuştur.¹⁷⁸ Müslüman olduğu yaş konusunda çeşitli rivayetler bulunsa da 9-12 yaşları arasında Müslüman olduğu genel kabul olmuştur. Onun Müslüman oluşunun Hz. Muhammed'in (s.a.v.) himayesinde bulunmasından kaynaklı sevgi ve saygıdan dolayı ilk olarak bir taklit

¹⁷⁶ Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, 30.

¹⁷⁷ M. Hanefi Palabıyık, "Mekke Döneminde Hz. Ali", *Belgü* 1 (2015), 133.

¹⁷⁸ İbn İshak, *Siyer-i İbn-i İshak*, 197.

neticesinde olduğu düşünülebilse de iman etmeden önce babasına danışmayı düşünmesi, sonra vazgeçerek iman etmesi imanının bilinçli bir şekilde gerçekleştiğini gösterebilir.¹⁷⁹

Hiz. Ali'yi, Harms'ın teorisi açısından ele aldığımızda İslam'ı kabul ettiği yaşın öykü aşamasından sonraki gerçekçi aşamaya denk geldiği görölür. Harms, bu aşamada çocuklarda Tanrı tasavvurunun daha gerçekçi bir hal alarak çevresi tarafından hazırlanan modellerin benimsendiğini ifade eder. Hiz. Ali'nin de yaş ve davranışsal olarak bu dönemin özelliklerine uygunluk gösterdiği söylenebilir. Gerçekçi aşamadan sonra gelen bireysel aşama açısından incelendiğinde ise Hiz. Ali'nin inancını ihsan derecesinde yaşadığı gözlemlenebilir. Yaşantısı ve sözleriyle bunu ortaya koymuştur.¹⁸⁰

Hiz. Ali'yi, Elkind'in teorisi açısından ele aldığımızda İslam'ı kabul ettiği yaşın korunma-himaye arayışı ve temsil arayışı sonrasında yer alan ilişki arayışı dönemine denk geldiğini görürüz. Bu dönemin özelliği Tanrı kavramının benimsenmesi ve onunla kurulacak ilişkinin araştırılmasıdır. Hiz. Ali'nin de ilk Müslüman olduğu dönemde Allah inancını benimsediğini ve ilişki arayışını görmek mümkün olabilir.

Hiz. Ali'yi, Goldman'ın teorisi açısından ele aldığımızda İslam'ı kabul ettiği yaşın işlem öncesi sezgisel düşünce aşamasının ardından gelen somut düşünce aşaması olduğunu görebiliriz. Bu dönemde kişiler, artık sezgisel düşünceden mantıksal açıklamaya yönelirler ancak tam olarak mantıksal açıklama yapamayabilirler. Hiz. Ali'nin de iman etmeden önce düşünmek ve babasına danışmak istemesi bu mantıksal açıklama evresini gösteriyor olabilir.

Zübeyr b. Avvam, Mekke döneminde henüz 16 yaşındayken Müslüman olmuştur ve ilk Müslüman gençlerden biridir. İslam'dan önce de putlara hiç tapmamış ve cahiliye inanışlarına yönelmemiştir. Amcası, onu İslam'dan vazgeçirmek için hasıra sarıp tavana asmış ve altında ateş yakarak dumanıyla ona işkence etmiştir. Ancak o inancından vazgeçmemiştir.¹⁸¹

¹⁷⁹ Palabıyık, "Mekke Döneminde Hiz. Ali", 134.

¹⁸⁰ Yasemin Demirci, *Hiz. Ali'nin Dini Şahsiyeti* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 45.

¹⁸¹ Mehmet Efendioğlu, "Zübeyr b. Avvâm", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2013).

Zübeyr b. Avvam'ı, Harms'ın teorisi açısından ele aldığımızda İslam'ı kabul ettiği yaştan Bireysel aşamaya denk geldiğini görürüz. öykü aşaması ve gerçekçi aşamayı da putlara inanmayarak geçiren Zübeyr b. Avvam ergenlik dönemini de içine alan Bireysel aşamada çevresinin dini tutumunu benimseyen bir kişi olarak değil kendine özgü bir dini düşünce ortaya koyan grup içerisinde yer alır.

Zübeyr b. Avvam'ı, Elkin'in teorisi açısından ele aldığımızda İslam'ı kabul ettiği yaştan İdrak arayışı aşamasına denk geldiği görülür. temsil ve ilişki arayışı evrelerinde de putlara inanmayan Zübeyr b. Avvam'a idrak arayışı aşamasında İslam yol gösterici olmuştur.

Zübeyr b. Avvam'ı, Goldman'ın teorisi açısından ele aldığımızda İslam'ı kabul ettiği yaştan soyut düşünce evresine denk geldiğini görürüz. Onun soyut düşünce aşamasında iken İslam ile karşılaşmış olması somut düşünce evrene göre düşüncelerin daha tutarlı olması ve daha iyi mantıksal açıklamaların yapılabildiği bir evre olması sebebiyle dini kabulünü mantıksal düşünebilme açısından kolaylaştırmış olabilir.

Abdullah b. Amr b. As da henüz 14 yaşındayken Müslüman olmuştur. Hicretten yedi yıl kadar önce Mekke'de dünyaya gelmiştir. Doğduğu ortam Müslümanların işkenceye uğradığı, her türlü maddi manevi sıkıntılar yaşadıkları bir dönemdir. Müslümanlar bu dönemde farklı şehirlere hicret etmeye başlamışlardır. Aynı zamanda Abdullah b. Amr'ın mensubu olduğu Sehmoğulları, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) mensubu olduğu Haşimoğulları ile husumetlidir. Bu husumet Hz. Muhammed'in (s.a.v.) getirdiği mesaja karşıda devam etmiştir.¹⁸² Çocukluk ve gençlik dönemini bu ortamda geçiren Abdullah b. Amr'ın bu durumdan etkilenmesi mümkündür.

Abdullah b. Amr'ı, Harms'ın teorisi açısından ele aldığımızda İslam'ı kabulünün bireysel aşamada gerçekleştiği görülür. Bu aşama kişilerde daha büyük değişimlerin ve bireyselliğin ön planda olduğu bir evredir. Abdullah b. Amr, ailesi ve çevresinin geleneksel inancını benimsememiş ve kendi dini düşüncesini ortaya koymuştur. Hatta kendisi babasından da önce Müslüman olmuştur.¹⁸³ Onun bu

¹⁸² Veysel Özdemir, *Abdullah b. Amr ve Es-sahifetü's-sâdika'sı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 30.

¹⁸³ M. Yaşar Kandemir, "Abdullah b. Amr b. Âs", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 1988).

davranışı bizlere, inanç konusunda bireysel aşamanın özelliklerini ortaya koyduğunu gösterebilir.

Abdullah b. Amr'ı, Elkind'in teorisi açısından ele aldığımızda İslam'ı kabulünün idrak aşamasında gerçekleştiğini görürüz. Elkind'e göre idrak aşaması kişilerin davranışların arkasında yatan sebepleri anlamaya çalıştığı bir evredir. Müslümanların çeşitli işkencelere maruz kalmalarına rağmen dinlerinden dönmeyip aksine şehirlerini terk etmeye razı olmalarının arkasındaki sebebi anlamaya çalışmış olması mümkündür. Bu arayış neticesinin onun İslam'ı kabulünde yardımcı olduğu da düşünülebilir.

Abdullah b. Amr'ı, Goldman'ın teorisi açısından ele aldığımızda İslam'ı kabulünün, soyut düşünce evresinin başları olduğu görülür. Soyut kavramların idrak edilebildiği bu evrede, genel inanın putperestlik gibi somut varlıklara tapınma olduğu çevresi içerisinde, soyut bir varlığa iman etmek olan İslam'ı kabulü onun, soyut düşünce döneminin özelliği olan soyut ve sembolik düşünme kabiliyetine sahip olduğunu gösterebilir.

Abdullah b. Ömer yine çocuk yaşta Müslüman olan sahabilerden biridir. O, babası Hz. Ömer ile birlikte Müslüman olmuştur. Hz. Ömer Müslüman olduğunda Abdullah b. Ömer yedi yaşındadır. Yine babasıyla birlikte Medine'ye hicret etmiştir.¹⁸⁴

Abdullah b. Ömer'i evre teorileri açısından değerlendirirken Hz. Ali için yapılan değerlendirmelerin benzerini yapmak mümkündür. Müslüman olduğu yaş Harms'ın teorisindeki gerçekçi aşamaya denk gelmektedir. Bu evrede çocuklar çevreleri tarafından hazırlanan modelleri benimsedikleri için onun da babası ile birlikte Müslüman olmuş olmasının bu özelliği gösterdiği düşünülebilir.

Abdullah b. Ömer'i, Elkind'in teorisi açısından ele aldığımızda İslam'ı kabulünün ilişki aşamasında gerçekleştiğini görürüz. Bu evrenin özelliklerine uygun olarak Tanrı kavramını benimsediğini ve onunla ilişki kurduğunu söylemek mümkün olabilir.

Abdullah b. Ömer'i, Goldman'ın teorisi açısından ele aldığımızda İslam'ı kabulünün somut düşünce evresinde gerçekleştiğini görürüz. Sezgisel düşünceden

¹⁸⁴ Ali Karakaş, *Abdullah b. Ömer'in Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 22.

mantıksal açıklamaya doğru gidilen bu evrede İslam'a girmiş olması sebebiyle dini inanç koşunda mantıksal açıklamalarda bulunabildiğini söylemek mümkün olabilir.

Mekke döneminde Müslüman olan kişiler evre teorilerinde ifade edildiği gibi yetişkinliğe kadar bazı evrelerden geçmişler ve soyut olarak düşünebildikleri döneme gelmişlerdir. Bu dönem içindeki bireyler Hz. Muhammed'in (s.a.v.) İslam davetiyle karşılaştıklarında Harms'ın ortaya koyduğu gibi farklı bireysel tepkiler vermişlerdir. Kimi Hz. Ebu Bekir gibi hemen iman ederken¹⁸⁵ kimileri ise Hz. Ömer gibi iman için bir süre geçmesine¹⁸⁶ ihtiyaç duymuştur.

4.3. Psikanalitik Teoriler Açısından Mekke Dönemi

Psikanalitik teoriler açısından Mekke dönemi ele alınırken daha önce açıklamasını yapmış olduğumuz dört psikanalitik teoriden Jung'ın bireyleşme teorisi ve Kirkpatrick'in bağlanma teorisine yer verilecektir. Psikanalizin kurucusu olan Sigmund Freud'un kendine ait bir dini gelişim teorisinin olmayışı ve Tanrının yüceltilmiş bir baba olduğu görüşünü savunması sebebiyle Mekke döneminde Müslüman olan kişileri psikanaliz teorisi çerçevesinde onun görüşleri doğrultusunda destekleyemiyoruz. Erikson'un psiko-sosyal gelişim teorisi de Freud'un teorisinin devamı niteliğinde olması ve temel olarak dini gelişimi açıklamaması sebebiyle bu bölümde yer almayacaktır.

4.3.1. Jung ve Bireyleşme Teorisi Açısından Mekke Dönemi

Jung'ın teorisinde bireyleşme süreci esastır. Bu bireyleşme, ruhsal bir yolculuk ve kendini gerçekleştirmedir. Bireyleşmeyi aynı zamanda dindarlaşma süreci olarak da ifade eder. Mekke döneminde ilk Müslümanlar arasından bu tür bir bireyleşme sürecinden geçerek İslam'ı kabul eden kişiler olmuştur. Ebu Zer, buna en iyi örnek olacak kişilerden biri olabilir. İman eden kişiler içerisinde altıncı veya yedinci sırada olan Ebu Zer, bireyleşme sürecinde putperestliğin yanlışlığını fark etmiş ve putları terk etmiştir. Belirli bir düzen içinde olmasa da aklına nasıl geliyorsa o şekilde Allah'ı zikretmiş ve ibadet etmiştir. Mekke'de peygamber olduğunu söyleyen

¹⁸⁵ İbn İshak, *Siyer-i İbn-i İshak*, 199.

¹⁸⁶ Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 100.

birinin haberini alınca da kardeşini durumu öğrenmesi için göndermiştir. Kardeşi Mekke'ye gelerek Hz. Muhammed'den (s.a.v.) Kur'an dinlemiş ve duyduklarını Ebu Zer'e anlatmıştır. Bu durumdan tatmin olmayan Ebu Zer, Mekke'ye gelmiş bizzat Hz. Muhammed'den (s.a.v.) İslam tebliğini duymuş ve Müslüman olmuştur. Hayatı boyunca dünyevi işlerden uzak durmuş, Müslümanların mülk ve servet biriktirmesinin doğru olmadığına inanmıştır.¹⁸⁷

Ebu Zer'in hayatı incelendiğinde Jung'ın bireyleşme teorisinde olduğu gibi içsel bir yolculuk yaşadığını, arayış içerisinde olduğunu görebiliriz. Jung'ın teorisindeki üç evreyi de hayatı içerisinde yaşamıştır. Jung'ın “Baba safhası” adını verdiği ilk evrenin özelliği olan bireyleşmenin henüz başlamadığı dönemde putperest olan Ebu Zer, “Oğul safhası” içinde Tanrı kavramını sorgulamış, “Kutsal Ruh safhası” içinde İslamiyet'i kabul edip Müslüman olarak olgun bir kişiliğe sahip olmuştur dememiz mümkün olabilir.

Aynı şekilde Osman b. Maz'un da bireyleşme teorisi içerisinde dini gelişimini açıklayabileceğimiz sahabilerden biridir. Osman b. Maz'un İslam'dan önce de bireyleşme sürecinden geçmiş içki içmeye karşı çıkmıştır. İslam'dan sonra da ibadete düşkünlüğü ile bilinmiştir.¹⁸⁸

Mekke'de Jung'ın teorisinde olduğu gibi bireyleşme yani dini anlamda ruhsal bir yolculuğa çıkan kişilere Zeyd b. Amr, Varaka b. Nevfel, Osman b. Huveyris ve Ubeydullah b. Cahş'ı da ekleyebiliriz. Bu dört kişi, Kureyşlilerin putlar için kurbanların kesilip bayram yapıldığı bir günde bir araya gelerek bu yapılanın yanlışlığı konusunda görüş birliğine varmışlardır. Yeni bir dini arayış için de farklı şehirleri dolaşmaya karar vermişler, Zeyd b. Amr dışında diğer üç kişi Hristiyanlığı kabul etmiştir.¹⁸⁹

Zeyd b. Amr, putlara ibadet etmenin yanlışlığını anlayınca doğru dini bulabilmek için Yesrib, Hayber, Fedek, Eyle, Şam, Musul, Hire, Belka, Cezire gibi birçok bölgeye seyahatler etmiştir. Buralarda Hristiyan ve Yahudi din adamlarıyla görüşmüş ancak kalbi mutmain olmayınca Hz. İbrahim'in dini üzerine kalmaya karar vermiştir. Ancak bu din hakkında çok az bilgi bulunduğu için sınırlı bir bilgi ile

¹⁸⁷ Numani, *Son Peygamber Hz. Muhammed*, 147.

¹⁸⁸ M. Yaşar Kandemir, “Osman b. Maz'un”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 2007).

¹⁸⁹ Halit Özkan, “Zeyd b. Amr”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2013).

Allah’a ibadet etmeye çalışmıştır. Mekke’ye döndüğünde buradaki insanları da yaptıkları ve inanışları sebebiyle eleştirince Mekke’den çıkarılmıştır. O, içki, zina, faiz gibi kötü davranışlardan uzak durmuş, aileleri tarafından gömülmek isteyen kız çocuklarının ailelerine para vererek onların kurtulmalarını sağlamaya çalışmıştır. Hz. Muhammed’e (s.a.v.) peygamberlik gelmeden beş yıl önce vefat etmiştir.¹⁹⁰

Bu çalışmaya Zeyd b. Amr’ı konu almamızın sebebi oğlu Said b. Zeyd’in Hz. Muhammed’e (s.a.v.) söyledikleridir. Said b. Zeyd, İslam’ı ilk kabul eden kişilerden biridir ve Hz. Muhammed’e (s.a.v.) gelerek eğer babası onun peygamberliğine yetişseydi ona iman edeceğini söylemiş, Hz. Muhammed’de (s.a.v.) onun kıyamet günü tek başına bir ümmet olarak diriltileceğini müjdelemiştir.¹⁹¹

Daha önce ismini zikrettiğimiz dört ismin her biri bireyleşme sürecinden geçmişlerdir. Zeyd b. Amr, Jung’ın “Baba safhası” adını verdiği ilk evrede henüz bireyleşmemiştir ve toplumda bulunan diğer bireyler gibi putperesttir. “Oğul safhası” içinde Tanrı kavramını sorgulamış, doğru din anlayışına sahip olabilmek adına birçok şehre ziyarette bulunmuş ve birçok din adamıyla görüşmüş, bu arayışlar neticesinde de “Kutsal Ruh safhası” içinde kendisine göre en uygun din olan Haniflik yani Hz. İbrahim’in dininde karar kılmıştır. Onun vefatından sonra oğlu ve eşinin ilk Müslümanlardan olması eğer yaşasaydı onun da İslamiyet’i kabul etmesinin mümkün olduğunu bize gösterebilir.

Her ne kadar Jung, dini gelişim evrelerinin isimlerinden anlaşılacağı gibi Hristiyanlık temelli bir dini gelişimi ele alsada onun bireyleşme teorisinin Mekke dönemindeki kişiler içinde kabul edilebilir olduğunu düşünmek mümkündür.

4.3.2. Kirkpatrick ve Bağlanma Teorisi Açısından Mekke Dönemi

Kirkpatrick bu teorisinde ebeveyn tutumlarının çocuğun sonraki yaşamında dindarlığını nasıl etkilediğini ortaya koyarak üç farklı ebeveyn ilişkisinin etkisini ortaya koymaktadır. Mekke döneminde Müslüman olan kişilerin ebeveyn ilişkileri, ebeveynlerinin onlara karşı olan tutumları konusunda kaynaklarda bize aktarılan fazla bir bilgi mevcut değildir. Bu nedenle Mekke dönemini Müslümanlarının dini

¹⁹⁰ Recep Erkocaaslan, “Haniflerden Zeyd b. Amr b. Nüfeyl’in Hayatı ve Şahsiyeti”, *Amasya İlahiyat Dergisi* 15 (2020), 446.

¹⁹¹ Ebûbekir Tatlı, *Aşere-i Mübeşşere’den Said b. Zeyd’in Hayâtı ve Rivâyetleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 19.

gelişimini bağlanma teorisi bağlamında açıklayamıyoruz. Ancak Kur'an ve hadislerde bahsedilen anne-baba tutumlarından yola çıkarak kişilerin dini yaşamlarını etkileyebilecek olan nasıl bir çocuk-ebeveyn ilişkisi olması gerektiğini ortaya koyabiliriz.

Kur'an'da ebeveyn çocuk ilişkisine baktığımızda ebeveynlerin üzerine düşen görevlerden bahsedildiğini görmekteyiz. Ebeveynlerin çocuklarına karşı eşit davranması, sevgi ve merhamet göstermesi, onlara doğru bir model olunması, doğru bilgilerle eğitilmesi şeklinde çeşitli ifadelere yer verilmiştir.¹⁹² Bu ifadelerle baktığımızda ebeveyn ile çocuk arasında Kirkpatrick 'in "güvenli ilişki" olarak ifade ettiği ve çocuğun ileride Tanrı ile arasında olumlu bir ilişkinin oluştuğu ebeveyn-çocuk ilişkisi kurulmak istendiği görülebilir.

Kaynaklarda sahabilerin ebeveynlerinin onlara karşı tutumlarına genel olarak yer verilmemiş olsa da bir noktada onlarla ilgili aktarılan bilgilerden onların nasıl bir tutum sergilediğini çıkarabiliriz. Örneğin Hz. Ebu Bekir toplum arasında sevilen, cana yakın, yumuşak huylu biridir.¹⁹³ Aynı tutumu çocuklarına karşı da sürdürmesi de beklenir. Nitekim onun çocukları da İslam'ı kabul ederek Müslümanlardan olmuşlardır.

Esma bint Ebu Bekir, ilk Müslüman kişilerden biridir. Hicret esnasında Hz. Ebu Bekir ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.), Sevr mağarasında kaldıkları üç gün boyunca onlara geceleri yemek taşımıştır. Götürdüğü azık torbasının ağzını bağlayacak ip bulamayınca kuşağını ikiye bölerek ağızlarını bağlamış ve bu olay sonrasında "Zâtünnitâkayn" (iki kuşaklı) lakabını almıştır. Daha sonra evlerine gelen müşriklere onların yerini söylememiş bunun içinde şiddet görmüştür. Hamile olduğu halde Medine'ye hicret etmiş ve oraya yaklaştıklarında doğum yapmıştır. Eşi ile Yermük savaşına katıldığı da rivayet edilmiştir.¹⁹⁴

Abdurrahman b. Ebu Bekir, İslam'ın ilk dönemlerinde Müslüman olmamış olsa da sonraki dönemde İslam'ı kabul etmiştir. Müslüman olduktan sonra güvenilir,

¹⁹² İbrahim Turan, "Günümüz Aile Problemleri Çerçevesinde Kur'an'da Ebeveyn Çocuk İlişkisi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (2013), 78.

¹⁹³ İbn İshak, *Siyer-i İbn-i İshak*, 199.

¹⁹⁴ Ali Yardım, "Esmâ Bint Ebû Bekir Es-Sıddık", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1995).

yalan söylemekten uzak duran, cesur bir savaşçı ve dindarlığı güzel biri olarak tanınmıştır.¹⁹⁵

Abdullah b. Ebu Bekir, ilk Müslüman olan kişilerden biri olmuştur. Çocuk yaşta Hz. Muhammed (s.a.v.) ve Hz. Ebu Bekir hicret esnasında Sevr mağarasında bulunurken üç gün boyunca onların yanına gelerek Mekke'den aldığı haberleri iletip gizlice geri dönmüş, daha sonra kendisi de Medine'ye hicret etmiştir. Taif kuşatmasında aldığı yara sonucu vefat etmiştir.¹⁹⁶

Hz. Aişe, Hz. Muhammed'le (s.a.v.) evliliği sebebiyle İslam tarihindeki en çok bilinen sahabilerden biri olmuştur. Babası Hz. Ebu Bekir'in daveti ile küçük yaşta Müslüman olmuştur. Hicretten sonra Hz. Muhammed'le (s.a.v.) evlenmiş ve birçok savaşa katılarak geri hizmetlerde çalışmıştır. Beni Mustalik gazvesi dönüşünde geride kalmış ordunun artçısı olan Safvan b. Muattal onu devesine bindirip orduya yetiştirmiştir. Bu olay üzerine Hz. Aişe'ye iftira atılmış ancak ona Nur suresi 11-21. ayetlerin inişiyle Allah tarafından temize çıkarılmıştır. Hz. Muhammed (s.a.v.) hayatının son günlerini onun yanında geçirmiş ve onun odasında vefat etmiş, oraya defnedilmiştir. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) vefatından sonra uzun yıllar yaşamış ve ilmi yönüyle ön plana çıkmıştır.¹⁹⁷

Hz. Ebu Bekir'in diğer çocukları olan Muhammed b. Ebu Bekir, Hz. Ebu Bekir vefat etmeden üç yıl önce dünyaya gelmiş, Ümmü Külsüm bint Ebu Bekir ise o vefat ettikten kısa bir süre sonra dünyaya gelmiştir. Bu iki kişi her ne kadar Hz. Ebu Bekir himayesinde büyümemiş olsalar da yine her ikisi de önemli Müslümanlardan olmuşlardır.¹⁹⁸ Bununla birlikte Muhammed b. Ebu Bekir'in Hz. Osman'ın evinin kuşatılmasında yer alıp evine ilk giren ve onun katillerinden biri olmasa da asileri ona karşı kışkırtanlardan biri olmasını Hz. Ebu Bekir'in himayesinde yetişmemesiyle bağdaştırmamız mümkündür.¹⁹⁹

Hz. Ebu Bekir'in sahip olduğu çocukların tamamının İslam'ı kabul etmesi ve iyi birer Müslüman olarak bilinmeleri nedeniyle bu kişileri dini gelişim teorilerini

¹⁹⁵ Hakan Temir, "Hz. Ebû Bekir'in Evlilikleri ve Çocukları", *Hazreti Ebu Bekir*, ed. Ali Aksu (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2019), 47.

¹⁹⁶ Mehmet Ali Sönmez, "Abdullah b. Ebu Bekir", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 1988).

¹⁹⁷ Mustafa Fayda, "Âişe", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1989).

¹⁹⁸ Temir, "Hz. Ebû Bekir'in Evlilikleri ve Çocukları", 51.

¹⁹⁹ Adem Apak, "Muhammed b. Ebû Bekir es-Siddik", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2020).

ebeveyn ilişkileri üzerine kuran Kirkpatrick'ın güvenli ilişkisine örnek olarak göstermek mümkün olabilir.

4.4.Ömür Boyu Gelişim Teorileri Açısından Mekke Dönemi

Ömür boyu gelişim teorileri dini gelişimi belirli bir yaş ile sınırlandırmadığı için Mekke döneminde Müslüman olanlar için dini gelişimi açıklayacağımız en iyi teoriler olmaktadır. Çünkü ilk Müslümanlar içerisinde genellikle gençler olmakla birlikte çocuktan yaşlıya kadar her yaştan insan bulunmaktadır. Örneğin Hz. Ali 10 yaşında, Amr b. Ebu Vakkas 13-15 yaşında, Zübeyr b. Avvam 15-16 yaşında, Abdullah b. Mesud 16 yaşında, Esmâ binti Ebî Bekir 17 yaşında, Talha b. Ubeydullah 14-18 yaşında İslam'ı kabul etmiştir. Bununla birlikte Abdurrahman b. Avf 31 yaşında, Hz. Osman 34 yaşında, Hz. Ebu Bekir 38 yaşında, Ubeyde b. El-Haris 50 yaşında, Hz. Hatice 55 yaşında İslam'ı kabul etmiştir.²⁰⁰

4.4.1. James Fowler'ın İnanç Gelişimi Teorisi Açısından Mekke Dönemi

Fowler inanç gelişimini yedi aşamada ele almıştır. İlk iki aşama bebeklik ve ilk çocukluk dönemini kapsadığı için bu dönemleri ele almıyoruz. Üçüncü dönem olan “Mitsel/Lafzi (Literal) İman” dönemin en temel özelliği empatinin düşük olması, ötekileştiricilik, ilişkilerde karşılıklılık esastır.²⁰¹ Bu özellikler İslam öncesi Cahiliye döneminde Mekke toplumu için geçerli olan özelliklerdir. Toplumun bir kısmı davranışlarıyla bu dönemde olduğunu göstermiştir.

Hilfû'l- Fudul'un kurulmasına sebep olan olayda haksızlığa uğrayan şahıs Ebukubeys tepesine çıkıp mağduriyetini dile getirdiğinde orada bulunan birtakım kişiler bu kişinin söylemlerine hiç aldırmaz etmemiştir. Hilfû'l- Fudul'un dâhil olduğu birkaç olaya bakarak da bunu gözlemleye biliriz. Mekke'ye gelen bir tacir Übey b. Halef'e malını satmış ancak parasını alamamıştır. Olay Hilfû'l- Fudul'a intikal edince Übey b. Halef hemen tacirin parasını ödemiştir. Diğer bir olayda Yemenli bir tacir hac için Mekke'ye gelmiş Nübeyh b. Haccac, adamın kızını elinden almıştır. Durum

²⁰⁰ Kurt, “Demografik Değişkenler Açısından İlk Müslümanlar”, 30.

²⁰¹ Üzeyir Ok, “Biyografik Anlatıya Dayalı İnanç Gelişimi Biçimleri ve Nicel Ölçümler”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2012), 129.

Hilfû'l- Fudul'un dâhil olmasıyla çözülmüştür. Bu durum bize Übey b. Halef ve Nübeyh b. Haccac'ın empatisinin düşük ilişkilerde karşılıklılık gözettiklerini gösterebilir.²⁰²

Dördüncü aşama olan “Sentetik/Geleneksel İman” aşamasında kişilerde düşünce taklididir. Soyut düşünme ve eleştirel düşünme sınırlıdır. Kişiler içinde bulundukları sosyal grubun bakış açısına sahiptir. Bu kişiler inançlarını gerçekçi olarak gözden geçirmemiş ve sorgulamamışlardır.²⁰³ Bu aşamayı ilk Müslüman olan bazı kişilerden İslam öncesi inancında ve İslam'ın gelişinden sonra dini kabul etmeyip inkârını sürdüren kişilerde görebiliyoruz. Putlara tapmakta olan kişiler Allah'a da inanıyorlar ve bunu dile getirdikleri halde hala putlara tapmaya devam ediyorlardı. İçerisinde oldukları toplumun inancını devam ettiriyorlardı ve kendi inançları konusunda eleştirel bir düşünce sergilemiyorlardı.²⁰⁴

Bu konu Mü'minin suresi 84-89. ayetlerde şöyle geçmektedir: De ki: “Biliyorsanız söyleyin, bu dünya ve onda bulunanlar kime aittir?” ,“Allah'a” diyecekler. “O halde düşünmez misiniz?” de. “Peki, yedi göğün rabbi, yüce arşın rabbi kimdir?” diye sor. “Bunların rabbi Allah'tır” diyecekler. “O halde Allah'a saygınız yok mu?” de. “Biliyorsanız söyleyin, bütünüyle varlığın yönetimi elinde olan, kendisi her şeyi koruyup kollayan, fakat kendisi korunmaya muhtaç olmayan kimdir?” de. “Hepsi Allah'a aittir” diyecekler. “O zaman nasıl olup da böyle büyülenmiş gibi davranıyorsunuz?” de.

Aynı zamanda atalarının dini olması sebebiyle de putperestliğe devam etmeleri Zuhurf suresi 22. ayette şöyle ifade edilir: Hayır hayır! Onların dedikleri şundan ibarettir: “Biz babalarımızı bir inanç üzerinde bulduk, elbette biz onların izlerinden giderek doğru yolu buluruz.” Bu ayetler bize sentetik/geleneksel iman aşamasının özelliklerini hatırlatmaktadır.

Beşinci aşama olan “Bireyleştirici/Yansıtıcı İman” aşamasında kişi artık bilinçli olarak düşünmeye başlar. Empati düzeyi orta seviyededir. Kişi artık dünya görüşünü kendisi özgün bir şekilde şekillendirir.²⁰⁵ Bu aşamaya Hz. Ömer'i örnek gösterebiliriz. İslam'ın ilk dönemlerinde İslam'ı kabul etmeyip aynı zamanda

²⁰² Muhammed Hamidullah, “Hilfû'l-Fudûl”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 1998).

²⁰³ Ok, “Biyografik Anlatıya Dayalı İnanç Gelişimi Biçimleri ve Nicel Ölçümler”, 130.

²⁰⁴ Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 55.

²⁰⁵ Ok, “Biyografik Anlatıya Dayalı İnanç Gelişimi Biçimleri ve Nicel Ölçümler”, 131.

Müslüman olan kişilere eziyetler yapan Hz. Ömer, daha sonra İslam'ı kabul etmiş ve Müslüman olduğunu tüm Mekke'ye açıkça bildirmiştir. Onun Müslüman oluşundan sonra Müslümanlar ilk defa Kâbe'de toplu olarak namaz kılabilmişleridir. Hz. Ömer'in Müslüman oluş aşaması bizlere onun bilinçli olarak düşündüğünü ve dünya görüşünü özgün bir şekilde şekillendirdiğini göstermesi sebebiyle onun Bireyleştirici/Yansıtıcı İman aşamasına uygun hareket ettiğini düşündürmesi mümkündür.²⁰⁶

Altıncı aşama olan “Birleştirici İman” aşamasında kişiler eleştirel ve analitik düşünmeye başlar. Sistem düşüncesi değil sistemle ilgili süreç önemlidir. Derin olgularla birlikte karmaşık tecrübeler de açıklırlar. Farklı gruplarla ilişki içinde bulunabilirler. Empati düzeyleri yüksektir.²⁰⁷ Bu özellikler tam olarak daha önce de kendisinden bahsettiğimiz Ebu Zer 'i hatırlatır. Zira kendisi bilinçli düşünceleri sonucu putları terk ederek yeni arayışlar içerisinde girmiş ve İslam'ın varlığını duyunca onun hakkında bilgi almak için arayışa girerek Müslüman olmuştur. Sonraki yaşamında da sistemi olduğu gibi kabul etmemiş insanlarla bu konuda tartışmalara girmiştir.

Son aşama olan “Evrenselleştirici İman” aşamasının belirli bir yaş sınırlaması yoktur ve kişilerin çok zor ulaşabilecekleri bir aşamadır. Fowler bu aşamayı açıklarken bu kişilerin Tanrının bakış açısıyla özdeşleştiklerini veya ona iştirak ettiklerini söyler. Kendi benliklerinden ziyade Tanrı aracılığıyla görmeye ve değerlendirmeye başlarmışlardır ancak bu kendi benliklerini kaybettikleri anlamına gelmez. Sevgi ve adalete, evrenselleştirici ve kuşatıcı bir bağlılık göstererek sevgi ve adalet abidesi olarak yaşarlar.²⁰⁸ Bu aşamanın tüm özelliklerini kendisinde barındıran kişi olarak ancak Hz. Muhammed'i (s.a.v.) örnek verebiliriz. Yaşayışı ve yaptıklarıyla bizler için sevgi ve adalet konusunda en güzel örnek olmuştur. Aynı zamanda Allah'ın aracılığı ile her şeyi görüp değerlendirir konumdadır.

4.4.2. Fritz Oser'in Dini Yargı Gelişimi Teorisi Açısından Mekke Dönemi

Oser'in dini yargı gelişimi teorisi de evreler şeklinde açıklanır. Birinci evre daha çok çocuklar için geçerli olan her şeyin dış bir kuvvet tarafından yapıldığına inanılan dönemdir.

²⁰⁶ Mustafa Fayda, “Ömer”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2007).

²⁰⁷ Ok, “Biyografik Anlatıya Dayalı İnanç Gelişimi Biçimleri ve Nicel Ölçümler”, 133.

²⁰⁸ Fowler, “İman Bilincinin Evreleri”, 101.

İslami literatürde insanların kendilerine özgü bir iradeye sahip olmayıp davranışlarının ilahi gücün zorlayıcı tesiriyle meydana geldiğini savunanlara “Cebriyye” adı verilmiştir. Özellikle cahiliye döneminde de var olan bu anlayış konusunda En’am suresi 148. ayetinde şu ifadeler geçer: Putperestler diyecekler ki: “Allah dileseydi ne biz ortak koşardık ne de atalarımız. Hiçbir şeyi de haram saymazdık.” Onlardan öncekiler de aynı şekilde yalanladılar ve sonunda azabımızı tattılar. De ki: “Yanınızda bize açıklayacağınız bir bilgi mi var? Siz zandan başka bir şeye uymuyorsunuz ve siz sadece temelsiz bir tahminde bulunuyorsunuz.” Nahl suresi 35. ayette ise şöyle geçmektedir: Müşrikler dediler ki: “Allah isteseydi ne biz ne de atalarımız O’ndan başkasına tapardık. Hiçbir şeyi O’na rağmen haram da saymazdık.” Onlardan öncekiler de işte böyle davranmışlardı. Peygamberlerin görevi açık seçik tebliğden başka bir şey değildir.²⁰⁹

Bu ayetlerden de anlaşılacağı üzere birinci evrenin bu özellikleri putperest olan kişilerde de görülmektedir.

İkinci evre de biraz daha bilinç artar. Artık kendisi davranışlarıyla Tanrı’yı etkileyebilir.²¹⁰ Bu evreye cahiliye döneminde putlara adanan kurbanları örnek gösterebiliriz. Putperestlerin ahiret inançları olmadığı için bu adakların dünyevi istekler için yapıldığını görüyoruz.²¹¹ Bu durumda ikinci aşamanın en temel özelliğidir. Bu evre Tanrı’ya bir şey verilerek ondan bir şeyler almak istenen dönemi kapsar.

İslam dininde ise davranışın asıl amacı Allah rızasını kazanmaktır. Daha önce bahsi geçen Suheyb b. Sinan’ın hicret edeceği sırada tüm malını bırakması sebebiyle Bakara suresi 207. ayetinde geçen “İnsanlardan öylesi de vardır ki, kendisini Allah’ın hoşnutluğunu kazanmaya adanmıştır. Allah, kullarına çok şefkatlidir.” İfadelerinin nazil olması bu duruma bir örnek olabilir.²¹²

Üçüncü evre kişinin kendi etki alanından tanrıyı tamamen çıkardığı dönemi kapsar. Bu evrede kendi kararlarını kendisi verir ve Tanrı’nın kararlarını dışlamış olur.²¹³ Bu aşamaya İslam tebliği esnasında Hz. Muhammed’e (s.a.v.) en çok

²⁰⁹ Fettah, “Cebriyye”.

²¹⁰ Albayrak, Fritz K. *Oser ve Dini Gelişim Teorisi*, 64.

²¹¹ Sarıçam, Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı, 55.

²¹² Mehmet Efendioğlu, “Suheyb b. Sinân”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2009).

²¹³ Albayrak, Fritz K. *Oser ve Dini Gelişim Teorisi*, 66.

düşmanlık edenleri dâhil edebiliriz. Çünkü onlar da hayatları içerisinde Tanrı'yı tamamen dışlamışlardır. Örneğin Übey b. Halef'in Hz. Muhammed'e (s.a.v.) gelip çürümekte olan bir kemiği elinde ufalayarak 'Toz olup gittikten sonra bu kemiğin diriltileceğini mi iddia ediyorsun?' diyerek ahiret inancı ve Allah'ı dışlamıştır.²¹⁴

Dördüncü evre de artık kişinin bilincinde Tanrı yer alır. Hayatına müdahil olabileceğini kabul eder. Kendisini planlanmış bir evrende karar verebilen bir şahsiyet olarak görür. Tanrı'nın planının iyi bir sonla biteceğine inanır. Bu evre doğru bir kader anlayışına sahip her Müslüman için geçerlidir. Hz. Ömer'i bu evre için örnek verebiliriz. Veba salgını yüzünden Şam'a girmeyip geri döndüğünde bazıları onun bu davranışını kaderden kaçış olarak değerlendirince bulaşıcı hastalık bulunan bir şehre girmemenin de bir kader olduğunu söylemiştir.²¹⁵ Onun bu davranışı planlanmış bir evrende kendisinin de karar vermede etkili olduğunu kabul eden bir inanca sahip olduğunu bizlere gösterir.

Son evrede Tanrı aşkın ve içkin olarak kişinin tüm davranışlarını etkiler. Bu evreye İslam'daki ilk şehit aile olan Yasir ailesini örnek verebiliriz. İslam'ı ilk kabul edenlerden olan Yasir ailesi dini inkâr için kendilerine yapılanlara karşı direnmiş ve Allah'ı inkâr etmek yerine şehit olmayı tercih etmişlerdir. Allah inancının onların davranışlarını etkilediğini görmekteyiz.²¹⁶

4.4.3. Meadow- Kahoe Teorisi Açısından Mekke Dönemi

Meadow – Kahoe teorisinde dış güdümlü ve iç güdümlü inanç esastır. Mekke dönemi ilk Müslüman olan kişilerin inançlarına, teorideki inanç özelliklerine bakarak iç güdümlü inanç dememiz mümkündür. Zira dış güdümlü inanç da birey dini araç olarak görür ve faydacıdır. Mekke döneminde kişilerin maruz kaldığı eziyetler kötü muameleler kimilerinin mallarından kimilerininse canlarından oluşu bu kişilerde dinin bir fayda sağlanmak için kabul edilemeyeceğini bizlere gösterir. Aynı şekilde dinlerini değiştirmeden önceden olduğu gibi Mekke'de rahat bir şekilde yaşamaları mümkünken dinlerini değiştirip Müslüman olarak Mekke'den ayrılarak hicret etmek zorunda kalmışlardır.

²¹⁴ Ahmet Önkal, "Übey b. Halef", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 2012).

²¹⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "Kader", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 2001).

²¹⁶ Aynur Uraler, "Sümeyye", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 2010).

Dış güdümlü inanç özelliklerini Mekke döneminde putperestlerde görmemiz mümkündür. İslam'ı kabul etmemelerinin sebeplerinden birinin de putperestlik sayesinde elde ettikleri gelirleri kaybedecekleri olması bizlere dinin fayda sağlanacak araç olarak görüldüğünü gösterebilir.

4.5. Bütünsel Yaklaşımlar Açısından Mekke Dönemi

Bu yaklaşım dini gelişim teorilerinin bütünsel bir yaklaşımla toplanabileceğini ifade eder. Reich, dini gelişim teorilerini birleştirerek yeni bir teori oluşturmuştur. Tümlayıcı muhakeme aynı zamanda bir düşünce sürecidir ve problem çözümünde tümlayıcı muhakemeye başvurulur.²¹⁷

Mekke dönemi açısından ele aldığımızda tümlayıcı muhakemenin din değiştiren kişilerin yaşamış oldukları zihinsel problemler ve karar aşamasında görülmüş olması muhtemeldir. Örnek olarak Ebu Zer verilebilir. İslam'dan önce yağmacılık yapan putperest olan Ebu Zer kendi içerisinde bir düşünce sürecine girmiş, çeşitli arayışlar sonucu putperestliği bırakarak Allah'a ibadete başlamış ve son olarak da İslam la tanışarak Müslüman olmuştur. Bu aşamalardan geçerken karşılaştığı problemlerde tümlayıcı muhakeme evrelerinden geçmesi muhtemeldir. Bu örneği Ebu Zer gibi farklı bir inanıştayken yeni bir dinle karşılaşarak düşünce sürecinden sonra Müslüman olan diğer sahabiler içinde vermemiz mümkündür.

4.6.İslami Perspektif Açısından Mekke Dönemi

İslami perspektif açısından ele alınacak teoriler Tasavvufi yaklaşım ve Faruk Karaca'nın ortaya koymuş olduğu Karaca modelidir.

4.6.1. Tasavvufi Yaklaşım Açısından Mekke Dönemi

Tasavvuf manevi bir gelişme sürecidir. Hz. Ebu Bekir de tasavvuf tarihinde önemli bir yere sahiptir. Birçok tarikat silsilesinin başı Hz. Ebu Bekir'e dayandırılmıştır. Sufilere göre Hz. Ebu Bekir, Tevbe suresinde geçtiği üzere “iki kişiden biri” peygamberden sonra ümmetin en faziletli olan kişisidir. Tasavvuf

²¹⁷ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 292.

kaynaklarında sıddık vasfı ve kuvvetli imanı ile ön plana çıkmıştır. Onun sahip olduğu doğruluk, Allah ve Resulüne olan sadakatle en mükemmel halindedir. İmanın kuvveti konusunda da ilk inananlardan olarak tüm malını Allah yolunda harcaması, cennetle müjdelenen kişilerden birisi olması, miraç olayı sonrasında ortaya koyduğu şüphesiz inancı, Rum suresine dayanarak Rumların galip geleceğine dair iddiaya girmesi gibi birçok örnek bunu doğrulamıştır.²¹⁸

Tasavvufta ortaya konan dini gelişim yedi aşamasından oluşur. Bu aşamaları Hz. Ebu Bekir’de görmek mümkündür. Birinci aşama tövbe aşamasıdır. Hz. Ebu Bekir, hem çokça tövbe de bulunmuş hem de bunu insanlara sık sık tavsiye etmiştir. Yapmış olduğu şu tavsiye de bunu ortaya koymaktadır: “O’na olan ihtiyacınız sebebiyle, Rabbinizden korkmanızı, lâıyk-ı veçhi ile O’nu anmanızı ve O’ndan af talebinde bulunmanızı öğütlüyorum. Çünkü O, günahları bağışlar.”²¹⁹

İkinci aşama Vera yani dinin yasakladığı günahlardan ve şüpheli şeylerden uzak durmaktır. Hz. Ebu Bekir’in kölesinin getirdiği sütü içmesi sonrasında sütün haram kazançla elde edildiğini öğrenince sütü hemen geri kusması ayrıca "Bir harama düşeriz korkusu ile yetmiş çeşit helali terk eyledik" sözü bize onun sahip olduğu vera konusunda bilgiler vermektedir.²²⁰

Üçüncü aşama Zühd yani dünyasal şeyleri özlemek ve arzulamaktan vazgeçmektir. Hz. Ebu Bekir’in dünyasal şeyleri arzulamaktan vazgeçmesi konusunda elbisesini yamadığı, altı günde bir yemek yediği, tecrid halinde iken yün elbise giydiği, malının hepsini Allah yolunda bağışladığı gibi birçok örnek kaynaklarda yer almaktadır.²²¹

Dördüncü aşama Fakr yani arzu ve isteklerden kurtuluş manasında yoksulluktur. Hz. Ebu Bekir’e atfedilen "Allah Teâlâ’ya olan halis sevginin zevkine varan dünyalıktan vazgeçer ve bütün insanlardan yüz çevirir" ve "Kulun kalbine dünya süsünden biri girince Allah ona darılır" sözleri bize onun fakr halini gösterebilir.²²²

²¹⁸ Hatice Çubukçu, “İslam Tasavvufunda Hz. Ebû Bekir’in Yeri”, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 66 (2018), 413.

²¹⁹ Kadir Özköse, “Tasavvuf Kaynaklarında Hz. Ebu Bekir”, *Hazreti Ebu Bekir*, ed. Ali Aksu (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2019), 248.

²²⁰ Çubukçu, “İslam Tasavvufunda Hz. Ebû Bekir’in Yeri”, 419.

²²¹ Çubukçu, “İslam Tasavvufunda Hz. Ebû Bekir’in Yeri”, 421.

²²² Çubukçu, “İslam Tasavvufunda Hz. Ebû Bekir’in Yeri”, 420.

Beşinci aşama Sabır yani olumsuz şartlar karşısında tahammül, dayanma, bu şartları şikâyet etmeden metanetle karşılamadır. Hz. Ebu Bekir'in sabrına en iyi örnek Hz. Muhammed (s.a.v.) vefat ettiği zaman ortaya koymuş olduğu tavidir. Hz. Muhammed (s.a.v.) vefat ettiği zaman Hz. Ömer de dâhil olmak üzere sahabiler ne yapacaklarını bilemez bir hale gelmişlerdir. Bu durumda onları sakinleştirip onlara Ali İmran suresi 144. ayetinde geçen “Muhammed yalnızca bir elçidir. Ondan önce de elçiler gelip geçti. Şimdi o ölür veya öldürülürse gerisin geri dönecek misiniz? Kim geri dönerse bilsin ki Allah’a asla bir zarar vermiş olmayacaktır. Allah şükredenleri ödüllendirecektir.” ifadelerini okuyarak onların da yatışmasını sağlamıştır.²²³

Altıncı aşama Tevekkül yani yaratıcıya mutlak güvendir. Hz. Ebu Bekir'in hastalandığı zaman arkadaşlarının tabip getirme isteklerine karşı “Tabip bana baktı ben dilediğimi yapanım buyurdu” demesi Allah’a tevekkülünü ortaya koymaktadır.²²⁴

Yedinci aşama Rıza yani uzlaşma, kanaat, gönül hoşluğudur. Hz. Ebu Bekir'in tüm malını Allah yolunda bağışlamasından sonra Allah Teâla, Cebrail aracılığı ile fakirliğine rağmen Allah’tan razı olup olmadığını sorar. O da gönül hoşluğuyla Rabbinden razı olduğunu ifade eder.²²⁵ Bu örnek bize onun Rıza makamında olduğunu en iyi şekilde gösterebilir.

4.6.2. Karaca Modeli Açısından Mekke Dönemi

Karaca'nın teorisinde önce hazırlık sonra bunalım en sonunda uyum ve istikrar evresi gelir. Bu aşamalar daha önce açıkladığımız din değiştirmede karar aşamaları ile benzerlik gösterir.

Dini gelişim aşamalarına baktığımızda bu aşamalar Mekke döneminde Müslüman olan herkes için geçerli sayılabilir. Çünkü her insan din değiştirirken bu aşamalardan geçmektedir.

Karaca'nın ortaya koyduğu teorinin ilk aşaması olan Dinsel hazırlık evresi, çocukluk dönemini ele alır. Üç dönemden oluşan bu aşama Mekke döneminde yaşayan ilk Müslümanların her biri için geçerli olabilir. Zira dini anlamda zihinsel hazırlığı ifade eder.

²²³ Özköse, “Tasavvuf Kaynaklarında Hz. Ebu Bekir”, 249.

²²⁴ Çubukçu, “İslam Tasavvufunda Hz. Ebû Bekir'in Yeri”, 421.

²²⁵ Çubukçu, “İslam Tasavvufunda Hz. Ebû Bekir'in Yeri”, 419.

İkinci aşama olan Sorgulama evresine de birçok sahabeyi örnek verebiliriz. Bu aşama dini uyanış ile sorgulama ve tahkik evrelerinden oluşmaktadır. Bu döneme daha önce hakkında bilgi verdiğimiz Ebu Zer ve Zeyd b. Amr'ı örnek gösterebiliriz. Çünkü her ikisi de dini anlamda bir anlam arayışına ve sorgulama içerisine girmiş, önceki dinlerini bırakarak doğru bir din arayışı içerisinde olmuşlardır. Sonuç olarak da Ebu Zer, İslam dini ile karşılaşp Müslüman olmuş, Zeyd b. Amr ise henüz İslam gelmeden vefat ettiği için o de tek Allah inancını benimseyip Haniflerden olmuştur.

Üçüncü ve son aşama olan Uyum ve İstikrar evresinde ise dini bilgi, uygulama ve tefekkür esastır. Bu aşamada dini bilgiyi Hz. Muhammed'den (s.a.v.) alan ilk Müslümanlar almış oldukları bu bilgileri uygulayarak hayata geçirmişlerdir. Uyum ve dinsel olgunluk dönemlerinden oluşan bu aşamaya örnek olarak Mekke döneminde Müslüman olarak çeşitli zorluklar çekmiş, nihayetinde Mekke'den hicret etmek durumunda kalmış olan daha önce yaşamlarından bahsetmiş olduğumuz Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Ebu Zer, Bilal-i Habeşi, Habbab b. Eret, Musab b. Umeyr, Zübeyr b. Avvam, Suheyb b. Sinan, Ebu Fukeyhe, Ammar b. Yasir ve daha nicelerini gösterebiliriz.

SONUÇ VE ÖNERİLER

İslam toplumunun temellerinin atıldığı Mekke dönemi üzerinde durulması ve incelenmesi gereken bir dönemdir. Bu dönem içerisinde Müslüman olan ilk sahabiler her türlü olumsuz şartlara ve baskılara karşı çok iyi bir direnç göstermiş ve güçlü bir imanının nasıl olabileceği konusunda bizlere örnek olmuşlardır. Bu nedenle de bu tür bir inanca sahip bireylerin nasıl bir dini gelişim gösterdiklerini öğrenmek bir gerekliliktir.

Bireylerin dine karşı gösterdikleri tepkilerin altında yatan birçok sebep vardır. Kişilerin yaşamının ve davranışlarının anlaşılması için bu sebeplerin iyi bilinmesi gerekir. Mekke dönemi içerisindeki bireyleri bu açıdan incelediğimizde İslam'a karşı olumsuz tavır sergileyenlerin ardında siyasi sebepler, ekonomik sebepler, sosyal ve kültürel sebepler, psikolojik sebepler ve dini sebepler gibi birçok etkenin var olduğunu görürüz. O dönemde var olan bu sebepler aynı şekilde bu dönemde dine karşı olumsuz tepki gösterenler için de geçerlidir. Bu olumsuz tepkileri azaltmak ya da ortadan kaldırmak istiyorsak aynı şekilde bu sebepleri bilmeli ve bu yönde çalışmalar gerçekleştirmeliyiz.

Din değiştiren bireylerin bu davranışlarının ardında yaşadıkları bir süreç vardır. Mekke dönemi Müslümanları için de günümüz insanları için de bu süreç aynı şekilde varlığını sürdürür. Bizlerde bir bireyin dine yönelmesini istiyorsak bu süreçleri bilmeli ve kişileri bu doğrultuda yönlendirmeliyiz. İlk aşama olan bunalım aşaması ardından birey araştırma aşamasına geldiğinde onu tatmin edecek bilgilerle karşılamalı ve aklını bulandıran soruları bu doğrultuda cevaplamalıyız. Ancak bu şekilde bireyler sonuç ve karar aşamalarında doğru bir şekilde dine yöneleceklerdir.

Dini gelişim teorileri genel olarak Hıristiyan bireylerce ortaya konulmuş olan teorilerdir. Bu nedenle bu teorileri incelediğimizde bunun etkilerini görebiliriz. Ancak sonuç itibarıyla onlarda insanların inançları üzerinde durdukları için bu teoriler diğer din mensupları için de geçerliliğini korumaktadır. Mekke dönemini bu teoriler açısından değerlendirdiğimizde teorilerin açıklamış olduğu aşamalardaki bireylerin

örneklerini görmemiz mümkündür. Bu durum bize dini gelişim teorilerinin her dönem için geçerli olabileceğini gösterebilir. Ancak tek bir teorinin doğruluğundan bahsedilemez. Çünkü her teori her insan için geçerli olmamakla birlikte o teoriye örnek birçok kişide gösterilebilir. Sonuç olarak dini gelişim teorileri bireylerin dini gelişim aşamalarını bizler için açıklar. Bizlerde bu teorileri dikkate alarak bireylerin dini gelişimlerine katkı sağlayabiliriz.

Bununla beraber Mekke ve Medine dönemlerinin Din Eğitimi açısından değerlendirilirken, Mekke döneminin gerek bireysel eğitim odaklı olması, gerek Mekki ayetlerin inanç temelini oluşturma mahiyetinde olması sebebiyle günümüzde yaşayan Müslümanlara İslam dinini doğru anlama, onu içselleştirme ve kendi hayatında uygulama konusunda çok önemli örnekleri içerdiğini görmekteyiz. Medine döneminde nazil olan ayetler ise daha çok ibadet ve muamelat yani hukuki konulardan bahseder. Bu da artık inanç konusunda şüphe ve soruların çözüldüğü dini hükümlerin hayata uygulama çabasının olduğunu gösteriyor. Bu bağlamda çalışmamızın verileri günümüz Müslümanlarına birer pusula niteliğindedir.

KAYNAKÇA

- Akçay, Mustafa. “İnsanlığın Ortak Dinî Temeli: Fıtrat”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/23 (Haziran 2011), 143-170.
- Albayrak, İzzet. *Fritz K. Oser ve Dini Gelişim Teorisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Apak, Adem. *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi 2 (Hulefa-i Raşidin Dönemi)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 17. Basım, 2017.
- Apak, Adem. “İslam Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetin Oluşumu”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2001), 177-194.
- Apak, Adem. “Muhammed b. Ebû Bekir es-Sıddık”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 30/516. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Apaydın, Halil. *Din Psikolojisi Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Bilimkent Yayınları, 1. Basım, 2016.
- Atık, Aslıhan. “Dini Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 4/3 (2015), 728-743.
- Atık, Aslıhan. *Ernest Harms Ve Ronald Goldman’ın Dini Gelişim Kuramları Bağlamında Dini İçerikli Çocuk Kitapları*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Aydın, Ali Rıza. *Dini İnkârın Psiko-Sosyal Nedenleri*. Samsun: Ondokuz Mayıs üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995.
- Bosnalı, Tuba. *Din Psikolojisi Açısında Dine Dönüşün Bireyin Kişilik Gelişimine Etkisi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Çağrı, Mustafa. “Asabiyet”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 3/453-455. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 1991.
- Çakır, Büşra. *İhtida ve Dine Dönüş Öykülerinde Din Eğitiminin Yeri*. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çelenk, Dilek. *Hız. Peygamber’in Mekke Devrinde Karşılaştığı Sıkıntılar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Çın, Ahmet. *İlk Çocukluk Döneminde Çocuğun Din Eğitimi ve Ailenin Din Eğitime Etkisi (Diyarbakır Örneği)*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

- Çubukçu, Hatice. “İslam Tasavvufunda Hz. Ebû Bekir’in Yeri”. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 66 (2018), 412-429.
- Dede, Selma. *Bireylerin Dini Gruplara Katılma ve Bağlanmalarındaki Psikolojik Faktörler*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Demirci, Yasemin. *Hz. Ali’nin Dini Şahsiyeti*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Dietrich, Albert. “Abdülün’im B. Hallâf Ed-Dimyâtî’nin Bir Muhacirun Listesi”. çev. Fikret Işıltan. *Şarkiyat Mecmuası* 3 (1959), 133-155.
- Doğanay, Süleyman. *Psikolojik Açından Hayatın Zorlukları Karşısında Dini İnanç ve Sabır: Nitel Bir Çalışma*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Efendioğlu, Mehmet. “Suheyb b. Sinân”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 37/476-477. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Efendioğlu, Mehmet. “Zübeyr b. Avvâm”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 44/522-524. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- El-Buti, M. Said Ramazan. *Fıkhu’s-Siyre Peygamberimiz (s.a.v.) Uygulamasıyla İslam*. çev. Ali Nar - Orhan Aktepe. İstanbul: Gonca Yayınevi, 4. Basım, 1987.
- Erkocaaslan, Recep. “Hanîflerden Zeyd b. Amr b. Nüfeyl’in Hayatı ve Şahsiyeti”. *Amasya İlahiyat Dergisi* 15 (2020), 421-451.
- Ersoy, Gani. *Hz. Peygamber’in Davetinin Önündeki Engeller (Mekke Dönemi)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Erul, Bünyamin (ed.). *Hz. Peygamber’in İzinde*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 8. Basım, 2015.
- Erul, Bünyamin. “Zeyd b. Hârise”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 44/319-320. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Fayda, Mustafa. “Âişe”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 2/201-205. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Fayda, Mustafa. “Ömer”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 34/51-53. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Fettah, İrfan Abdülhamid. “Cebriyye”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 7/205-208. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 1993.
- Fowler, James. “İman Bilincinin Evreleri”. çev. Ali Mehmedoğlu. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2000), 85-105.
- Güç, Ahmet. “Putperestlik”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 34/365-368. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 2007.

- Hamidullah, Muhammed. “Hilfû'l-Fudûl”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 18/31-32. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 1998.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2017.
- Hood, Ralf W. vd. “Dini Gelişim Kuramları”. çev. M. Doğan Karacoşkun. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/4 (2004), 205-221.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Hökelekli, Hayati. “Fıtrat”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 13/47-48. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 1996.
- İbn İshak, Muhammed. *Siyer-i İbn-i İshak*. ed. Mekki Yassıkaya. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2. Basım, 2012.
- İbn-i Haldun. *Mukaddime*. çev. Halil Kendir. Ankara: Yeni Şafak Kültür Armağanı, 2004.
- İnan, Mesut. *Hiz. Peygamber Dönemi Sosyal Değişme (Vahiy Dönemi Örneği)*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Kandemir, M. Yaşar. “Abdullah b. Amr b. Âs”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 1/85-86. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 1988.
- Kandemir, M. Yaşar. “Osman b. Maz‘ûn”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 33/470-471. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 2007.
- Karaca, Faruk. *Dini Gelişim Teorileri*. İstanbul: Kdy Akademi, 2023.
- Karakaş, Ali. *Abdullah b. Ömer’in Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Kayıklık, Hasan. “Bireysel Yaşamda Dinsel Değişim”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (2005), 5-24.
- Kaynak, Dilber. *Hiz. Muhammed’in Eğitim Faaliyetleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Kırııcı, Enes Hamza. “Dini Gelişim Teorileri”. *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 2 (Aralık 2020), 221-228.
- Kirman, M. Ali. “Din Değiştirme Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım”. *Dini Araştırmalar* 6/18 (01 Haziran 2004), 75-88.
- Köse, Ali. “Din Değiştirmenin Psiko-Sosyolojik Nedenleri”. *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*. ed. Ömer Faruk Harman. 407-427. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.
- Köse, Ali. “İhtidâ”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 21/554-558. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 2000.
- Köse, Ali - Ayten, Ali. *Din Psikolojisi*. 2016: Timaş Yayınları, 6. Basım, 2016.

- Köylü, Mustafa - Oruç, Cemil. “Dini İnançın Temellerinin Bilimsel ve Teolojik Değerlendirmesi: Nöroteoloji”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/2 (Aralık 2021), 547-560.
- Kurt, Abdurrahman. “Demografik Değişkenler Açısından İlk Müslümanlar”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2009), 27-41.
- Kuşat, Ali. “Bilişsel Gelişim Açısından Din-Fıtrat İlişkisi”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2012), 35-53.
- Numani, Mevlana Şibli. *Son Peygamber Hz. Muhammed: Siretü’n- Nebi*. çev. Yusuf Karaca. İstanbul: İz Yayıncılık, 6. Basım, 2014.
- Ok, Üzeyir. “Biyografik Anlatıya Dayalı İnanç Gelişimi Biçimleri ve Nicel Ölçümler”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2012), 121-155.
- Oruç, Cemil. “Erken Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Teorileri Bağlamında Din Eğitimi”. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8/7 (2013), 971-987.
- Osmanoğlu, Cemil. *Basamak Teorileri Açısından Dini Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Önkal, Ahmet. “Übey b. Halef”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 42/272. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 2012.
- Özdemir, Veysel. *Abdullah b. Amr ve Es-sahifetü’s-sâdıka’sı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Özkan, Halit. “Zeyd b. Amr”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 44/316-317. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Özköse, Kadir. “Tasavvuf Kaynaklarında Hz. Ebu Bekir”. *Hazreti Ebu Bekir*. ed. Ali Aksu. 241-250. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Palabıyık, M. Hanefi. “Mekke Döneminde Hz. Ali”. *Belgü* 1 (2015), 125-160.
- Sami Kılınçlı. *Nüzul Sürecinde Müslümanların Gayrimüslimlerle İlişkileri -Mekke Dönemi-*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Sarıçam, İbrahim. *Hazret-i Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 10. Basım, 2005.
- Sayar, Kemal. “Geçmişin Bilgeliği Bugünün Psikoterapileriyle Buluşabilir mi? Sufi Psikolojisi Örneği”. *Sufi Psikolojisi*. İstanbul: Kapı Yayınları, 5. Basım, 2019.
- Senemoğlu, Nuray. *Gelişim Öğrenme ve Öğretim: Kuramdan Uygulamaya*. Ankara: Anı Yayıncılık, 27. Basım, 2020.
- Sinan Öge. *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2005), 240-260.
- Sönmez, Mehmet Ali. “Abdullah b. Ebu Bekir”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 1/95-96. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 1988.

- Tatlı, Ebûbekir. *Aşere-i Mübeşşere'den Said b. Zeyd'in Hayâtı ve Rivâyetleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Temir, Hakan. "Hz. Ebû Bekir'in Evlilikleri ve Çocukları". *Hazreti Ebu Bekir*. ed. Ali Aksu. 33-56. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Tertibi, Muhammed Fuad Abdülbaki. *Müttefekun Aleyh Hadisler*. çev. Abdullah Feyzi Kocaer. Konya: Hüner Yayınevi, 4. Basım, 2014.
- Tosun, Cemal. *Din Eğitimi Bilimine Giriş*. Ankara: Pegem Akademi, 9. Baskı., 2017.
- Tuncer, Sevil. *Batı'da ve Türkiye'deki Dinî Gelişim Modellerinin Kuram Ve Yöntem Açısından Karşılaştırılması*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Turan, İbrahim. "Günümüz Aile Problemleri Çerçevesinde Kur'an'da Ebeveyn Çocuk İlişkisi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (2013), 71-104.
- Tümer, Günay. "DİN - TDV İslâm Ansiklopedisi". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 9/345-349. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 1994. <https://islamansiklopedisi.org.tr/din>
- Uraler, Aynur. "Sümeyye". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 38/134. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 2010.
- Watt, W. Montgomery. *Hz. Muhammed Mekke'de*. çev. M. Rami Ayas - Azmi Yüksel. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.
- Yapıcı, Asım. "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Din Psikolojisi Özel Sayısı (2016), 83-113.
- Yardım, Ali. "Esmâ Bint Ebû Bekir Es-Sıddîk". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 11/402-404. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kader". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 24/58-63. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 2001.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. Ankara: Çelik-Şura Yayınları, 1993.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. Ankara: Çelik-Şura Yayınları, 1993.
- Yeşilyaprak, Binnur (ed.). *Eğitim Psikolojisi: Gelişim-Öğrenme-Öğretim*. Ankara: Pegem Akademi, 22. Basım, 2019.
- Yılmaz, Ali. "Mekkeli Müşriklerin Hz. Muhammed'e Karşı Aşırı Muhalefetlerinin Öteki Yüzü". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/10 (2019), 59-89.
- Yılmaz, Kamil. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.